

**PETRARCH'S GLOSSES TO AUGUSTINE :
THE MS. PARIS, BNF, LAT. 2103**

by Marcela BORELLI
UBA - FFYL,
Instituto de Filosofía Dr. A. Korn
Puan 480, 4° piso, of. 431
(1406) Buenos Aires
Argentina

Résumé

Dans le présent article est proposée une édition complète des gloses de Pétrarque conservées dans le ms. Paris, BnF, lat. 2103. Ce manuscrit contient une anthologie d'ouvrages d'Augustine dont la plupart porte sur la grâce et le libre arbitre. Une courte description de la typologie des gloses accompagne l'édition.

Abstract

In this article, I propose a complete edition of Petrarch's glosses in the ms. Paris, BnF, lat. 2103. The codex contains a miscellany of Augustine's works most of which deal with the problem of grace and free will. I've accompanied the edition with a brief description of the types of glosses found in it.

Resumen

En el presente artículo, ofrezco una edición completa de las glosas de Petrarca al manuscrito Paris, BnF, lat. 2103. Dicho código contiene una antología de obras de Agustín que en su mayoría versan sobre la gracia y el libre albedrío. Acompaño esta edición con una breve descripción de los tipos de glosas que se hallan en él.

[Mots-clés : Augustine, Petrarch, glosses, grace, free will.]

By the end of the XIXth Century, Paul de Nolhac reconstructed Petrarch's library by identifying and cataloging its codices*¹. Along with this reconstruction, and half a century later, studies on the Christian aspects of his thought gained greater prominence amongst scholars. This renewed interest in that particular aspect and on the reconstruction of his library coalesced in the work that Billanovich published in 1947. In his book, the scholar focused his attention on certain Augustinian codices, describing them and randomly transcribing some of Petrarch's glosses². A few years later, Élizabeth Pellegrin identified several manuscripts at the Bibliothèque nationale de France as having belonged to and been glossed by Petrarch, including the manuscript Paris, BnF, lat. 2103, which concerns this article³. Francisco Rico, however, was the first scholar who first rendered a complete transcription of the glosses in *De vera religione* (found in the ms. Paris, BnF, lat. 2201) while highlighting the relevance of these marginal testimonies for the study of Augustine's influence on Petrarch's thought⁴. Subsequently, other scholars continued down Rico's line, focusing their attention on the glosses⁵.

In this article, I offer a complete edition of Petrarch's glosses in the ms. Paris, BnF, lat. 2103, which contains a miscellany of Augustine's works on the problem of grace and free will. A few of the glosses in this manuscript have already been transcribed by Pellegrin, Rico, and Quillen, but there is no complete edition for future research into Augustine's influence over Petrarch⁶.

* The present edition of the glosses has been written in the context of my PhD thesis at Universidad Nacional de San Martín and at Università del Salento. I would like to thank my advisors, Dr. Silvia Magnavacca and Dr. Alessandra Beccarisi. I would also like to thank Dr. Valeria Buffon for her revision and commentaries of the Latin edition, and Dr. Paula Pico Estrada for her kind suggestions. I alone stand responsible for any remaining errors.

(1) P. DE NOLHAC, *Pétrarque et l'Humanisme*, Paris 1892.

(2) Cf. G. BILLANOVICH, *Petrarca letterato: I lo scrittoio del Petrarca*, Roma 1947, and « Nella biblioteca del Petrarca. Il Petrarca, il Boccaccio e le *Enarrationes in Psalmos* di S. Agostino », *Italia Medioevale e Umanistica*, 1 (1960), p. 1-27.

(3) É. PELLEGRIN, « Nouveaux manuscrits annotés par Pétrarque à la Bibliothèque Nationale de Paris » *Scriptorium*, 5 (1951), p. 265-278. Hereinafter referred to as « Nouveaux manuscrits annotés par Pétrarque ».

(4) F. RICO, « Petrarca y el *De vera religione* », *Italia medievale e umanistica*, 17 (1974), p. 313-364.

(5) I'm referring to the work by D. COPPINI, « Petrarca, i Salmi e il codice Parigino Latino 1994 », in R. CARDINI – D. COPPINI (ed.), *Petrarca e Agostino*, Roma 2004, p. 19-38, in which the author concentrates on the codex ms. Paris, Bibliothèque Nationale de France, Latin 1994 that contains *Enarrationes in Psalmos*, CI - CL. Another scholar also only partially transcribed some of the glosses of the ms. Paris, BnF, lat. 1994 and the Paris, BnF, lat 01989¹ and 01989² that contains the *Enarrationes in Psalmos* (M. C. BERTOLANI, *Petrarca e la visione dell'eterno*, Bologna 2005).

(6) F. RICO, « Volontà e grazia nel *Secretum* », in CARDINI – COPPINI (ed.), *Petrarca e Agostino*, p. 39-50; C. E. QUILLEN, *Rereading the Renaissance. Petrarch, Augustine and the language of Humanism*, Ann Arbor 1998; M. G. ALBERTINI OTTOLENGHI, « La biblioteca dei Visconti e degli Sforza: gli inventari del 1488 e del 1490 », *Studi Petrarqueschi*, 8 (1991), p. 1-238; T. FALMAGNE, « Le *Liber Florigerus*: Recherches sur l'attribution d'un florilège augustinien du XIIIe s. (avant 1260) », *Revue des études augustiniennes*, 45/1 (1999), p. 139-181; D. VANWIJNSBERGHE, *De fin or et d'azur. Les commanditaires de livres et le métier de l'enluminure à Tournai à la fin du Moyen Âge (XIVe-XVe s.)*, Leuven 2001; M. FEO (ed.), *Petrarca nel tempo: tradizione lettori e immagini delle opere. Catalogo della mostra, Arezzo, Sottoc chiesa di San Francesco, 22 novembre 2003-27 gennaio 2004*, Pontedera 2003; A. LEE, *Petrarch and Saint Augustine: Classical Scholarship, Christian Theology, and the Origins of the Renaissance in Italy*, Leiden 2012.

CODEX DESCRIPTION

The ms. Paris, BnF, lat. 2103 belonged to Petrarch's personal library. The first person to identify the glosses, along with ten other codices, as belonging to the poet's hand was Élizabeth Pellegrin in 1951⁷. This group of manuscripts became part of the Visconti Library after Petrarch's death, where they were kept in the Pavia Castel, later to be relocated to the Bibliothèque de Blois, during the reign of Louis XII.

Dated around the XIIth Century, and of French origin, this codex contains a collection of works by Augustine of Hippo. The text is written in early Gothic or late Carolingian script. In them, the typical angular trace of the Gothic script can be observed, albeit without its characteristic indentation.

The codex's origin traces back to the Abbey of Saint-Martin of Tournai, according to the *ex libris* found in f. 142v: « Liber Sancti Martini Tornac<ensis> seruanti benedicto auferenti maledictio amen amen fiat fiat ». In the library's catalogue, it is identified with the number 37. Additionally, it is known that the codex once belonged to the Library of Pavia, where it was identified with the number 509 in the 1426 catalogue.

The codex suffered a later binding during the XVIIth Century by the Biblioteca Regia whose seal can be found on the f. 1r and 142r. The seal is of medium size, specifically 245 x 165 mm. It has 142 parchment folios, with large decorated initials in green and red ink. In addition, its incipits are written in red and green ink. Lastly, there is a total of thirteen initials in f. 1v, 8v, 15v, 28v, 30r, 31v, 38r, 41r, 43v, 58v, 87v, 89r, 89v, 98r, 108v, 124r and 133r.

The codex contains a series of treatises either by Augustine or attributed to him, as listed below :

Augustinus, *De gratia et libero arbitrio cum prolegomena et retractationes* (f. 1v-15v)

Augustinus, *De correptione et gratia cum prolegomena et retractationes* (f. 15v-28v)

Augustinus, *Epistolae ad Valentinum* (f. 28v-31v)

Ps. Augustinus, *De praedestinatione et gratia* (f. 31v-38r)

Augustinus, *Epistolae Prosperi Aquitani et s. Hilarii Arelatensis ad Augustinum* (f. 38r – 43v)

Augustinus, *De praedestinatione sanctorum* (f. 43v-58v)

Augustinus, *De dono perseverantiae* (f. 58v-87v)

Ps. Augustinus, *De praedestinatione Dei* (f. 87v-88v)

Augustinus, *Soliloquiorum libri duo cum retractationes* (f. 89r-108v)

Augustinus, *De sancta virginitate* (f. 108v-124r)

Augustinus, *De bono viduitatis* (f. 124r-132v)

Augustinus, *Epistola ad inquisitiones Ianuarii* (f. 133r-142r)

There are numerous glosses in the margins from two different scribes. Hand A is that of Petrarch and Hand B is that of an unidentified scribe. Hand B can be dated back to the XIVth Century, and is written in small cursive Gothic handwriting resembling that in the ms. Paris, BnF, lat. 1845, the origin of which is similar to ms. Paris, BnF, lat. 2103. Many of the glosses written by

(7) PELLEGRIN, « Nouveaux manuscrits annotées par Pétrarque ».

Hand B were trimmed by a later binding, making them difficult to read. It is hard to establish if the glosses by Hand B were written prior to Petrarch's glosses, given that there is no interaction between them. They outnumber the glosses by Hand A and they are found throughout the entire codex, except in *Soliloquia*, which is the only philosophical treatise in the codex. They then reappear from *De sancta virginitate* (f. 108v) through to *De bono viduitatis* (the last one is in f. 129r). Thus, it is most likely that the Hand A scribe was most likely only interested in the theological works. The glosses mainly summarize the content of the text in the margin (f. 9r: « quod uoluntas credendi, id est, uoluntas precedens fidem est gratia dei »; f. 32r: « tria ad dirigendum uoluntate; distinctio boni et mali; cognitio dei; obedientia mandatorum; petendo; querendo; pulsando per hec uenit ad gratiam batmismatis uel talis ut dicunt »; f. 30v: « respectu quod liberum arbitrium sit », « respectu quod gratia agat »; f. 67v: « <circa> quomodo concordat predicatio cum predestinatione »; f. 80r: « de gratia », « de paruulis »; f. 80v: « hic plane quid est predestinatio et quomodo non impedit predicationem »; f. 84r: « quid predestinatio »; f. 113v: « uirginitas est pro futura vita »; f. 116v: « de humilitate »). However, they sometimes comment on the text (f. 39v: « dicunt quod per omnibus est sancta gratia de christi morte hoc est contra id quod supra dixit augustinus quod quid non audierunt euangelium quia non erant receptiui quia non electi »). At other times, they highlight in the margin a name or place mentioned by Augustine (f. 40v: « de sancto hylario »; f. 25r: « abraham », « martires », « adam »; f. 64r: « Tyro Sidon ») or a cited biblical passage (f. 78r: « misericordia et iudicium cantabo tibi domine » (Ps. CI,1); f. 79v: « lac vobis potum dedi non escam » (I Cor, III, 2). Finally, there are a few « nota » (f. 10v: « Nota ut uelimus siue nobis operatur cum deus uolumus uobiscum operatur cum sit uolumus ut faciamus »; f. 26r: « hoc est multum timendum quod hic dicitur de filiis perditionis et nota diligenter {...} »).

According to Élizabéth Pellegrin, it's possible that Petrarch acquired this manuscript during his trip to the North of France and Belgium in 1333⁸. However, if we take into consideration the paleographical aspect of his writing, the glosses may belong to a later date. In fact, according to Petrucci, the *scriptura notularis* in which they are written is slightly larger, more compact and less aerated, with lower vertical strokes, and is less flourished. The glosses are brief and contain only a few words. This suggests that they date back to a five year period from 1350 to 1355⁹. The marginal markings with undulant lines are another aspect of the evolution of Petrarch's writing that supports this later date. Therefore, it follows that the poet didn't write the margins until twenty years after the codex's acquisition.

As far as the date of the acquisition of the codex postulated by É. Pellegrin, two considerations are in order. First, if Petrarch acquired the manuscript in 1333, we cannot ignore the proximity in time of said acquisition with that of other manuscripts containing Augustine's works and which were glossed within only a few days of reaching his hands. That is the case, for example, of the ms. Paris, Bibliothèque Nationale de France, latin 1994 that contains

(8) *Ibid.*, p. 272.

(9) A. PETRUCCI, *La scrittura di Francesco Petrarca*, Città del Vaticano 1967, p. 48.

Enarrationes in Psalmos. In f. 195v of the codex, written by his own hand, are the words: « Emptus Romae, 1337, 16 martii » and, only five days later, Petrarch wrote in a guard folio an oratio dated « 21 martii 1337 ». Evidently, reading Augustine's work led him to a deep reflection on the contents of the book. If we are to accept É. Pellegrin's proposed dating, then we would not be able to explain why this particular volume was not immediately glossed and was instead glossed approximately twenty years later. One could argue that this codex contains a miscellany of works on the problem of grace and free will, thus, dealing with more theological issues that weren't of interest to Petrarch until a more advanced age. Second, unlike other codices, this manuscript did not contain an acquisition note from which we can confirm with certainty when it reached his hands¹⁰.

By the time the codex was being glossed by Petrarch, around 1350-1355, as indicated above, he had resumed his work in *Africa* and was drafting *Posteritate*, writing some of the letters in the *Sine nomine* collection, composing *De viris illustribus*, *Invective contra medicum quendam*, and starting to conceive of *Triumfi*, confecting its first two pieces, i.e. *Triumphus Cupidinis* and *Triumphus Fame*¹¹. But arguably the most eloquent example of what he was working on then are the revisions of three works that are very close to each other in subject. These works are *Secretum*, which he began to compose in 1347 and continued to work on until 1349 and 1353¹²; *De vita solitaria*, – which he was revising and correcting and ultimately sent to Philippe de Cabasole in 1366 –; and *De otio religioso*, which he began to compose in 1347 and continued to make additions to until 1356. The latter treatise, concentrating on the concept of religious leisure, is very near in subject to the works of the codex under consideration¹³.

(10) It was characteristic of Petrarch to leave a very accurate note in the guard folios with the date and place of acquisition of manuscripts. Cf. G. BILLANOVICH, « Dalle prime alle ultime lettere del Petrarca », in G. BILLANOVICH – G. FRASSO (ed.), *Il Petrarca ad Arquá. Atti del convegno di studi nel VI centenario (1370-1374)*, Padova 1975, p.13-50.

(11) Cf. U. DOTTI, *Vita di Petrarca*, Bari 2004; V. KIRKHAM – A. MAGGI (ed.), *Petrarch. A Critical Guide to the Complete Works*, Chicago 2009.

(12) At least according to Rico's theory in F. RICO, *Vida u obra de Petrarca: Lectura del Secretum*, Padova 1974, p. 9-16. Regarding the discussion about the date of the composition of *Secretum*, cf. also: G. MARTELOTTI, *Scritti Petrarqueschi*, Padova 1983, p. 487-96; H. BARON, *Petrarch's « Secretum »: Its Making and Its Meaning*, Cambridge (Mass.) 1985, p. 72-86.

(13) Just to quote an example, in *De praedestinatione Sanctorum*, XV, 31, Augustine claims that in Christ the divinity humiliated itself to the maximum degree, and at the same time elevated the human gender to its greatest height: « Praeordinata est ista naturae humanae tanta et tam celsa et summa subvectio, ut quo attolleretur altius, non haberet: sicut pro nobis ipsa divinitas quousque se deponeret humilior, non habuit, quam suscepta natura hominis cum infirmitate carnis usque ad mortem crucis ». Next to these words of Augustine, Petrarch wrote in the manuscript *Summa praedestinatio humane nature et summa humilitas divine*. In *De otio religioso*, I, 4, 339, we can find a passage of much resemblance with this same idea: « Quo, inquam, homo poterat altius ascendere, quam ut homo Deus esset? Ex adverso quoniam magis deprimi declinarique divinitas poterat, quam ut persecutiones, iniurias, terroresque et mala nostra preter peccatum omnia passurum mortale corpus indueret, cum quo usque ad ultimas contumelias, ad verbera, ad passionem ac mortem, "mortem autem crucis", pro salute assumpti hominis humiliata descenderet? » (The passage is quoted according to the edition of Goletti in PETRARCA, *De otio religioso*, ed. G. GOLETTI, Firenze 2003). Another eloquent example is a passage from the epistle 55, where Augustine quotes *Ps*, 45: 11: « Cum enim sabbato significetur spiritalis requies, de qua dictum est in psalmo: Vacate et videte, quoniam ego sum Dominus ». That exact biblical passage articulates the structure of the *De otio religioso*. Next to it, Petrarch drew a trefoil in f. 137v (n° 56). It would far exceed the scope of this article to mention all the echoes of the glossing found in

A BRIEF DESCRIPTION OF THE GLOSSES

The codex Paris, BnF, lat. 2103 can be generally described as a miscellany of works of the anti-Pelagian Augustine concerning the issues of grace and free will. Its 160 glosses are relatively numerous if we take into account the extension of the manuscript and the number of glosses in other codices containing works of Augustine in Petrarch's personal library¹⁴. Below is a brief description of those different types of glosses¹⁵.

According to Petrucci's study of Petrarch's writing, the glosses belong to the same period between 1350 and 1355. In general, they are composed of a few words and mostly consist of marginal markings. They are mainly located in the external margins, but they can also be found in the internal, superior and inferior margins. Only a few of them are interlinear. Some of them refer to passages commented by reference signs.

The most frequent types of marginal markings are *maniculae* and trefoils. These kinds of marks are often disregarded. Nevertheless, they are of great importance. They are the testimony of the passages Petrarch encountered in the course of his reading and which he felt compelled to mark and highlight for further reference. In general, they lay upon passages of great moral content or maxims. These are the kinds of passages that *Augustinus* encourages *Francescus* to treasure in his memory in *Secretum*, when, at the end of the second book, he says : « Quod cum intenta tibi ex lectione contigerit, imprime sententiis utilibus (ut incipiens dixeram) certas notas, quibus velut uncis memoria volentes abire contineas »¹⁶.

Trefoils are shaped like a clover made of two, three or four dots, followed by a descendent stroke that can be either straight or undulant. Sometimes, the stroke is ended by a small « s ». According to Fiorilla, straight strokes are the most predominant after 1350. These markings sometimes have two or more diagonal lines crossing the tail of the line. Some marginal markings are decorated with the shape of a shell (no 76) and they are combined with the trefoils in a single marking. There are two occurrences of the latter. The first in *De dono perseverantiae*, where Petrarch highlights a passage with the shell-decorated marking and writes « Lege memoriter ». In that passage, the Bishop of Hippo explains why divine grace is granted to man on his merits. Because God is a righteous and merciful judge, those who have been delivered should love His grace and those who haven't must acknowledge their debt to Him (no 76). The second is in a passage in *Soliloquia* in which Augustine claims that nothing is further from his desire than taking a wife (no 118). Petrarch

his work. But it is possible to find some traces of the reading of the ms. Paris, BnF, lat. 2103 in *De otio religioso*. This will be the subject of a future article.

(14) The treatise *De vera religione* of the ms. BnF, lat. 02201, has a total of 245 glosses ; *Enarrationes in Psalmos* CI-CL of the ms. Par. BnF, lat. 1994 has a total of 520 glosses ; the other copy of *Enarrationes in Psalmos* owned by Petrarch and later divided into two codices (the mss Paris, BnF, lat. 01989¹ and 01989²) has a total of 157 glosses.

(15) It is not my intention to make a very detailed study of the glosses and their meaning in Petrarch's work because it exceeds the scope of this article.

(16) PETRARCA, *Secretum*, II, 126: « And when in the course of an attentive reading the opportunity arises, mark – as I said before – any useful thoughts with fixed notes with which you'll attach them to your memory as if with hooks in case they attempt to wander away » (my translation. The latin text has been quoted according to the edition of Fenzi in : PETRARCA, *Secretum. Il mio segreto* (E. FENZI ed.), Milano 1992, p. 196).

must have found these two paragraphs particularly moving to have placed markings on them that stand out from the rest.

Other types of glosses include *maniculae*, in which the index finger often points to a sentence in the text. When placed in parallel to the text, the index finger is curved. Sometimes, the sleeve might contain a text in its interior. That's the case of f. 54r, in *De praedestinatione sanctorum*, XV, 31. There, Augustine claims that predestination exalted human nature to its greatest height, the divinity at the same time put itself off by the assumption of man's nature with the weakness of the flesh. Petrarch drew a *manicula* with the legend « summa predestinatio humane nature et summa humilitas diuine » (n° 72).

The « nota » or the « attende » are frequent, often accompanied by a brief summary (n°s 41, 62, 91, 127) of the content of the text. One example can be found in *De praedestinatione sanctorum*. There Petrarch highlights a passage in which Augustine refers to Cyprian's conception of death and how it benefits man by freeing him from the dangers of this life as well as from sin. He then quotes *Wisdom*, 1, 14. After placing a reference sign, the poet wrote « attende hoc que dicuntur de libro sapientie » (n° 62). Immediately after that, there is an intertextual reference to Cicero's *De senectute* noting that Cato the Elder's words are in perfect consonance with those of Augustine (n° 63).

These types of marking, i.e. trefoils, *maniculae* and « nota » or « attende » concentrate on a very wide range of topics. In what follows, I shall offer a few examples.

De gratia et libero arbitrio is one of the treatises in this codex with the most glosses. Petrarch seems to be interested in the problem of grace and free will (n°s 2, 5-9) and in the Pelagian Heresy that grace is given according to merit (n°s 3, , 10-13, 19, 20). The poet also marks those sections where Augustine says that grace gives men the strength to desire good (n°s 7, 16, 21-25) and those where he says that moral evil has a voluntary origin (n° 26).

In *De correptione et gratia*, some of the glosses mark passages on the grace of perseverance (n°s 29, 31-34, 38). Another one draws attention to the difference between « posse non peccare » and « non posse peccare », and in the margin reads « nota differentiam » (n°s 41, 42). Petrarch also seems to be interested in the angel's happiness (n°s 35, 37) and in the rebuke (n°s 27, 28, 38).

The *Epistola* 225 that Prosper Aquitaine wrote to Augustine continues with the subject of grace and free will, but this time focuses on the semi-Pelagianism of the Masilians. Petrarch's reading seems to have been very attentive. He comments on the danger of the Masilian's thesis in two glosses : « Summa erroris predestinationem astruentium » (n° 51) ; and « Adminicula sententie huius valde periculosa » (n° 53). A couple of trefoils draw attention to Prosper of Aquitaine's wish that Augustine's answers to semi-Pelagian heresies might strengthen those who want to oppose them and shed light over those who are mired in error (n°s 56 and 57).

In *De praedestinatione sanctorum* Petrarch wrote « Ab inicio fuisse propter aliquos fideles » (n° 58) where Augustine claims that God has been sending down his prophets since the beginning of the human race, sometimes more openly, sometimes more covertly, and there was no lack of prophecies or of people who believed in Him. A couple of trefoils follow up on the same

passage (n° 59 ; 60). Another gloss reads « Audi ista de Christo contra quorundam impudentem pervicaciam », followed by a trefoil (n°s 66 and 67) where it says that anyone claiming that man deserves the same grace as Christ because they share the same nature isn't a Christian man but a madman.

The opening prayer in *Soliloquia* must have made a profound impression on Petrarch, since he left ten marginal markings (trefoils and *maniculae*) along it (n°s 102-113). In addition, the subject of *visio Dei* must have been of special interest to him since he summarized it and stressed certain passages where Augustine refers to it. For example, he noted the three necessary virtues to reach the vision of God : « fides, spes, caritas » along with a trefoil (n° 114) and highlighted with a marginal marking the passage where it says that *caritas* is the only one that lasts in the actual contemplation of God, and summarizes : « fide et spe cessante caritatem superesse » (n° 116). Other passages, especially those concerning the rejection of earthly goods (n° 118, 119), caused a profound impression, as did the lines where Augustine rejects sensual passion and the desire of taking a wife. In fact, in those lines, he placed a marginal marking decorated with shells (n° 118), as mentioned above.

De sancta virginitate has a few glosses, though not many in comparison with the other works of the manuscript. Next to a passage of I Co. 7, 38 about marriage, Petrarch drew a *manicula* and wrote : « Nota pro Silvanella » (n° 143). This « Silvanella » remains a mystery. However, because Petrarch used to call himself « Silvanus » or « Silvanellus »¹⁷, it's possible he might have been referring to his daughter, Francesca, who was ten years old at the time he was probably glossing the text. On the other hand, there is a series of trefoils marking passages where Augustine refers to the sins of pride and envy and the need to remember the humility of Christ to be able to overcome these sins (n°s 146-149).

In *Epistola 55 Ad Januarium*, 14, 26, the poet marked with two trefoils decorated with wavy lines the parts where the Bishop of Hippo says that beatitude is not attainable in this life (n° 158), and a *manicula* points to a quote about the toils of this life that await repose (n° 159).

Other types of glosses consist of brief words for putting arguments in order or small summaries that make it easier to locate an argument or topic for future readings. For example, in *De gratia et libero arbitrio*, he wrote : « Testimonia Scripturarum de libero arbitrio » (n° 1) ; « Hactenus de libero arbitrio sequitur de gratia » (n° 4) ; « Argumenta Pelagii contra gratiam que non sit gratuita sed ex meritis. Responde » (n° 11) ; « Secundum quem sensum vera esse posset pelagiana sententia » (n° 19) ; « Secundum quem falsa est » (n° 20). In the *Epistola Prosper Aquitania Augustino* : « Summa erroris praedestinationem astruentium » (n° 51) ; « Fatalis necessitas » (n° 52) ; « Adminicula sententiae Pelagius valde periculosa » (n° 53). In the *De praedestinationem sanctorum*, he wrote : « Ab inicio fuisse propter aliquos fideles » (n° 58) ; « Summa predestinatio humane nature et summa humilitas divine » (n° 72) ; « Nichil dicere et tamen contradicere » (n° 73) ; « Aceruus testimoniorum ad probandum quod intendit » (n° 74). In the margins of *De dono perseverantiae*, he wrote : « Predicanda pietas » (n° 92) ; « Pudicitia » (n° 93), « Caritas »

(17) PETRARCA, *Epystole Familiares*, XV, 8, 14 : « Hic si longam moram traxero, valde Silvanus fiam ».

(n° 94), « Predestinatio » (n° 95). The problem of grace was certainly of such interest to Petrarch that he left these kinds of annotations. In *Soliloquia*, he wrote : « Fides, spes, caritas » (n° 114) ; « Ratio aspectus anime » (n° 115) ; « Fide et spe cessante caritatem superesse » (n° 116) ; « Fallax » (n° 123) ; « Mendax » (n° 124) ; « Pictoribus atque poetis » (n° 125) ; « Aliquid in aliquo dupliciter » (n° 129) ; « Animus immortalis » (n° 133) ; « Veritas » (n° 136) ; « illogismus » (n° 134) ; « Veritatem non posse interire » (n° 141). In *De sancta virginitate*, Petrarch wrote : « Superbia. Invidia » (n° 146). Finally, in *Epistula ad Ianuarium*, reads : « Observatio sabbati » (n° 157) ; « Concordia testamentorum » (n° 160).

Petrarch made some intertextual references to other Augustinian works and to other authors. When he read « tamquam niuem dealbabor » in *De gratia el libero arbitrio*, VI, 13, he recognized this image as that of *Psalm*, 50, 9 : « Et in psalmo lavabis 'me et s<uper> n<iuem> d<ealbabor>' » (n° 17). He used the customary procedure amongst jurists and theologians of quoting the first word of a passage and then quoting the following words with their initials separated by points¹⁸. In *De dono perseverantiae*, Augustine quotes a passage by Cyprian on death and those who await for us in the afterlife¹⁹. Petrarch identified the proximity of this quote with the end of Cicero's *De senectute*²⁰ and wrote « Lege istud Cipriani consonum Catoni in Senectute Ciceronis ad finem » (n° 63). In *Soliloquia*, II, 14, 26 Augustine referred to Ambrose and grieved the fact he couldn't openly disclose to him his attitude towards himself or his wisdom. Petrarch recalled a similar passage in *Confessiones*²¹ and wrote : « Simile quoddam in Confess<ionem> » (n° 138). Shortly after, Petrarch believed to have identified who Augustine was referring to when he said that other authors had written about truth with an eloquence he thought already lost and wrote « Quid est hic ? Ambrosius puto » (n° 137). Then the Bishop of Hippo mentions someone who had promised him a poem to dissipate the fear of death, but who he could seldom see because that person lived beyond the Alps. In this case, the poet wrongly thought that the Bishop was referring to Prosper of Aquitaine, and wrote « et hic quis. Forte Prosperus » (n° 139)²².

The works of Augustine were not only of value for their pious content, but they were also a source of accounts from the ancient Christian and secular worlds. This is evidenced by some glosses that highlight the names of ancient

(18) Cf. PETRUCCI, *La scrittura di Francesco Petrarca*, p. 55.

(19) CYPRIANUS, *Liber de mortalitate*, XXVI, *Patrologie latine* (hereafter PL) 4, col. 601B : « Quid non prosperamus et currimus ut patriam nostram videre, ut parentes salutare possimus ? Magnus illic nos charorum numerus exspectat, parentum, fratrum, filiorum frequens nos et copiosa turba desiderat, iam de sua incolumitate secunda, et adhuc de nostra salute sollicita ».

(20) CICERO, *De senectute*, LXXXIII : « Quid, quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo, nonne obis idetur is animus qui plus cernat et longius, videre se ad meliora proficisci, ille autem cuius obtusior sit acies, non videre ? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi videndi, neque vero eos solos convenire aveo quos ipse cognovi, sed illos etiam de quibus audivi et legi et ipse conscripsi ; quo quidem me proficiscentem haud sane quid facile retraxerit, nec tamquam Peliam recoxerit. Et si quis deus mihi largiatur, ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem, nec vero velim quasi decurso spatio ad carceres a calce revocari ». (From the edition : CICERO, *De Senectute. De Amicitia. De Divinatione. With An English Translation*, ed. W. A. FALCONER, Cambridge [Mass.] – Cambridge [London] 1923).

(21) AUGUSTINE, *Confessiones*, VI, 3, 3.

(22) See n. 41.

and Christian authors, and ancient and biblical characters : « Apostolus » (n° 69) ; « Ambrosius » (n° 77, 83, 90) ; « Cyprianus » (n° 89, 99) ; « Gregorius nota » (n° 91) ; « Simplicianus » (n° 96) ; « Cicero » (n° 117, 120) ; « Cornelius Celsus » (n° 121) ; « Roscius » (n° 126) ; « Tertullianus » (n° 151).

Other types of glosses are those in which the poet appreciates the elegance, sharpness, and style of Augustine's prose. For example, in *De correptione et gratia*, 8, 17 the Bishop confesses to ignoring why final perseverance was denied to those who were not benefited with the charity to live Christianly ; he ignores His judgments and if God hides them, one should not murmur against Him but must believe that He hides a medicine. Next to that passage, the poet wrote : « More suo » (n° 30). Another example is that in *De praedestinatione sanctorum*, XV, 30 where Augustine speaks of Christ as an example of predestination and grace. Petrarch marked the passage with a trefoil and wrote : « Mirum argumentum et altissimo loco sumptum » (n° 64 and 65). In *De sancta virginitate*, Petrarch seems moved by the Bishop's words urging the virgins to persevere until the end, and wrote : « Magnifice de virginibus » (n° 144). Another occurrence of this type of gloss is to be found in *De dono perseverantiae*. Augustine, referring to his previous writings on the grace of perseverance, claimed that he wishes no one would so embrace his views as to follow him, except in those cases in which he should see him not to have erred. Next to those lines, Petrarch wrote : « Pie et sobrie » (n° 100).

There is only one correction to the text that could be attributed to Petrarch's hand. In folio 38v the text reads :

Quorum tam abrupta dissensio primum propter ipsos metuen-/ da est, ne tam claris tamque egregiis in omnium uirtutum studio uiris spiritus / pelagianae impietatis illudat : ne simpliciores quique, apud quos horum / magna est de probitatis contemplatione reuerentia, hoc tutissimum sibi / aestiment quod audiant eos, quorum auctoritatem sine iudicio sequuntur, / asserere .

Petrarch corrects « deinde ne simpliciores » feeling the absence of a connector as « deinde » (n° 49).

A peculiar gloss is the one found in f. 24r, in the *De correptione et gratia*, XI, 31, a passage that seems to have posed a certain difficulty for Petrarch. Augustine makes a distinction between the grace of the first Adam and the second Adam. The grace of the first Adam is such that if he willed to abide, he would never be evil. Without this grace, he could not by free will be good, but he could forsake free will, because free will by itself is sufficient for evil but not for good. The grace of the second Adam is such that it is effected that he will, and will so much and love with such ardour, that by the will of the spirit he overcomes the will of the flesh that opposes it. The poet must have felt the need to return to this passage and reflect upon it yet again since he marked with a trefoil and wrote on the upper margin : « Nota hoc per enodationem totius huius nodi » (n° 36).

A final brief reflection upon the reading of the glosses of the ms. Paris, BnF, lat. 2103 is that the study of the testimonies left in the margin of the works of Augustine unveils an aspect of Petrarch that is not the most frequent in his works, i.e. that of the humanist interested in theological subjects that were debated in the papal court of Avignon. In fact, many critics have affirmed that Petrarch had no interest in theological matters. Pierre Courcelle, for example, claims that even if Augustine invited the poet to the sacred literature,

he remained indifferent to the theological aspect of his thought²³. Also Umberto Bosco said that :

Il Petrarca non ha curiosità teologiche, quelle curiosità che informano così profondamente il pensiero dei secoli immediatamente precedenti il suo, e il suo stesso ; il suo pensiero torna invece assiduamente al problema morale, perché in questo, e solo in questo, Platone, Cicerone, gli stoici, Seneca, Agostino possono esser posti in unia successione, senza soluzione di continuità²⁴.

After reading the words and marks that the poet left on this codex, which consists mainly of works about grace and free will, we are forced if not to reject such statements, to at least mitigate these assumptions. A further analysis of the presence of these subjects in Petrarch's own works will be the subject of a future article.

RATIO EDENDI

This is a diplomatic edition of the glosses that is intended to reflect the original manuscript as accurately as possible. I have opted, therefore, for transcribing the apostilles as they appear in the manuscript. Augustine's text has been transcribed as it appears in the manuscript, faithfully following its orthography and punctuation.

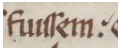
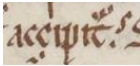

Since ms. Paris, BnF, lat. 2103 is a miscellany of works, I've organized the transcription into separate tables, one for each work. The tables are divided into four columns. In the first column, a number has been assigned to each gloss to facilitate further references. The second column includes the folio and line number of the main text where the gloss is located. In the third column, Petrarch's autograph glosses are transcribed. Finally, the fourth column contains any particularly pertinent detail of the gloss i.e. where it is located (in which margin, whether it's interlinear, etc.), what type of reference sign is used, the number of paragraph of Augustine's work according to modern editions, etc., followed by a transcription of the glossed text.

Punctuation

Since this edition is intended to reflect the manuscript as accurately as possible, I've opted for faithfully following the punctuation of the manuscript. I've established a system of symbols that are consigned in the following table :

(23) Cf. P. COURCELLE, « Pétrarque entre saint Augustin et les Augustins du XIVe siècle », *Studi petrarcheschi*, 7 (1961), p. 51-71. And also P. COURCELLE, *Les Confessions de saint Augustin dans la tradition littéraire. Antécédents et postérité*, Paris 1963.

(24) U. BOSCO, *Francesco Petrarca*, Bari 1961, p. 121.

<i>est.</i>	
<i>generali.</i>	
<i>fuissem ;</i>	
<i>Accipitur ?</i>	
<i>eius!</i>	

Orthography

I've respected the orthography of the scribes. Therefore, since the use of the diphthong « ae » in « e » is irregular, I've used the medieval « e » in the case of repositions and expansions and left the diphthongs « ae » and « oe » only for cases of « e » caudatae. I've also respected variations between « u » and « v ».

The general orthography of each scribe has been faithfully followed as it is written in the manuscript. Therefore, I've respected alternations between « nichil », « nihil » or « nil », when applicable. In the case of expansions of customary conjunctions, I followed consuetudinary orthography, such as in « sed », « etiam », etc.

TABLE OF CHARACTERS USED IN THE TRANSCRIPTION

Reference signs

Type	Transcription	Manuscript
1	/.	
2	o~	
3	..~	
4	o+	
5	-oo	

Other signs

Type	Transcription	Manuscript
Paragraph sign	¶	
Marginal marking type 1	†	
Marginal marking type 2	Ξ	
Marginal marking type 3	‡	
Marginal marking type 4	3	
Marginal marking type 5	..	

Signs used in the transcription

⌋ et ⌌	« et » added above the line
⌋ et ⌋	« et » added below the line
{...}	Illegible text
[<u>non autem</u>]	Expunctuation of « non autem »
{ non autem }	Cancellation of « non autem »
[con]	« con » erased
[]	Illegible erasure
/	Change of line

-/	Word split at the end of the line indicated by the scribe
/-	Word split at the end of the line not indicated by the scribe
	Change of folio

Other signs

\\et//	« et » added in the margin
qu[i>od]	« qui » corrected in « quod » with the conversion of « i » in « od »
[etiam \ autem]	Cancellation of « etiam » and substitution for « autem »
prin[ceps \ cipis]	Correction of « princeps » in « principis » by the expunctuation of « ceps » and its substitution for « cipis »
[\ autem]	Illegible deletion and substitution for « autem »
[etiam \ autem]	Cancellation of « etiam » and its substitution added in the margin for « autem »
[<u>etiam</u>]	Expunctuation of « etiam » through a line.
[ita cur ÷ cur ita]	Inversion of « ita cur » in « cur ita »

PETRARCH'S GLOSSES IN THE MS. PARIS, BNF, LAT. 2103

De gratia et libero arbitrio cum retractationes, f. 1 v-15 v²⁵

N°	Folio	Gloss	Comments ; reference text
1	2r l. 6-10	¶ Testimonia scripturarum de libero arbitrio	<i>Marg. dext.</i> There's an arrow pointing to the gloss. Reference text : <2.2> primum, quia ipsa diuina precepta homini non prodes- / sent. nisi haberet liberum uoluntatis arbitrium ; quo ea faciens ad pro- / missa premia perueniret. ideo enim data sunt, ut homo excusationem de ignoran- / tia non haberet ; sicut dominus dicit in aeuangelio de iudeis. si non uenissem / et locutus eis fuisset ; excusationem non haberent de peccato suo.
2	3r l. 32-3v l. 3	Ξ	<i>Marg. sin.</i> Reference text : <4.6> Sed metuendum est. ne ista omnia diuina testimonia. et quecumque / alia sunt. quae sine dubitatione sunt plurima, in defensione liberi arbitrii. / sic intellegantur ; ut ad uitam piam. et bonam conuersationem. cui merces aeter- / na debetur. adiutorio et gratiae dei locus non relinquatur ; et audeat miser / homo, quando bene uiuit et bene operatur. uel potius bene uiuere et / bene operari sibi uideatur. in se ipso, non in domino gloriari. et spem recte uiuendi in se ipso ponere. ut sequatur eum maledictum hieremiae prophetae dicentis. Maledic- / tus homo qui spem habet in homine. et firmat carnem brachii sui ; et a / domino discedit cor eius. Intelligite fratres hoc propheticum testimonium.
3	3v l. 12-14	Pelagiana heresis	<i>Marg. sin.</i> Reference text : <4.6> Propter hoc enim subiecit. / et a domino discedit cor eius. Talis est heresis pelagiana. non antiqua sed an- / te non multum tempus exorta.

(25) References are cited in accordance with the following edition : AUGUSTINUS, *De gratia et libero arbitrio*, PL 44, col. 354-430.

4	3v l. 19-23	Ξ Hactenus de libero arbitrio sequitur de gratia ↑	<i>Marg. sin. Arrow of dubious autorship. Reference text : <4.7> Proinde karissimi- sicut superioribus testimoniis sanctarum / scripturarum probauimus- ad bene uiuendum et recte agendum esse in homine / liberum uoluntatis arbitrium. sic etiam de gratia dei sine qua nichil boni agere / possumus- quae sint diuina testimonia uideamus ; ac primum de ipsa uestra professio/- ne aliquid dicam-</i>
5	4r l. 2-6	†	<i>Marg. dext. Reference text : <4.8> Quos cum ammonuisset adiecit- Vellem autem omnes homines- esse sicut et me ipsum ; / quia utique ipse ab omni concubitu continebat- Et continuo subiunxit- sed / unusquisque proprium donum habet a deo- alius sic ; alius autem sic.</i>
6	4r l. 15	Nota .	<i>Marg. dext. Reference text : <4.8> Quod tamen ut fiat adiu- / vatur^J a^L gratia. quae nisi adiuuerit nichil erit lex nisi uirtus peccati-</i>
7	4r l. 23-25	† Gratia adiuuans liberum arbitrium	<i>Marg. dext. Reference text : <4.8 – 4.9> Ergo et uictoria qua peccatum uincitur. nichil est- aliud / quam dei donum ; in isto certamine adiuuantis liberum arbitrium- Propter / quod dicit et celestis magister- uigilate et orate ; ne intretis in temptatio- / nem-</i>
8	4r l. 28-29	Non sufficere arbitrium	<i>Marg. dext. Reference text : <4.9> Nec tamen sufficit / arbitrium uoluntatis humanae- nisi a domino concedatur uictoria oranti / ne intret in temptationem- quid uero euidetius quam dei ostenditur gratia. ubi / quod oratur accipitur ?</i>
9	4r l. 31-32	†	<i>Marg. dext. Reference text : <4.9> Si enim dixisset saluator noster. uigilate ne intretis / in temptationem. ammonuisse tantummodo uideretur hominis uoluntatem- Cum / uero addidit et orate ; ostendit deum adiuuare ne intretur in temptationem-</i>
10	4v l. 4	¶ pelagius	<i>Marg. sin. Reference text : <5.10> Quod quidem in oriente hoc est in prouintia palesti- / na- in qua est- ciuitas iherusalem- cum ipse pelagius ab episcopis audiretur. affirmare / non ausus est-</i>

11	4v l. 10-13	¶Argumenta pelagii contra gratiam quod non sit gratuita sed ex meritis. Responsio	<i>Marg. sin. Reference text : <5.10> ¶ Talia ergo de scripturis colligunt· quale est / hoc unum· quod paulo ante dixi· conuertimini ad me, et ego conuertar ad / uos ; ut secundum meritum conuersionis nostrae ad deum· detur gratia eius· in qua / ad nos et ipse conuertitur·</i>
12	4v l. 31-32	†	<i>Marg. sin. Reference text : <5.11> Et omnino laborant / quantum possunt· ostendere gratiam dei secundum merita nostra dari ; hoc est· gratiam / non esse gratiam· quibus enim secundum meritum redditur· non imputatur merces secundum / gratiam, sed secundum debitum. sicut apertissime dicit apostolus·</i>
13	4v l. 32-33	Gratiam omnino sine meritis esse	<i>Marg. sin. Reference text : <5.11> Et omnino laborant / quantum possunt· ostendere gratiam dei secundum merita nostra dari ; hoc est· gratiam / non esse gratiam· quibus enim secundum meritum redditur· non imputatur merces secundum / gratiam, sed secundum debitum. sicut apertissime dicit apostolus·</i>
14	5r l. 8-9	vocatio pauli Apostoli	<i>Marg. dext. Reference text : <5.12> Vt autem de celo uocaretur· et tam magna et efficacissima a uocatione / conuerteretur. gratia dei erat sola ; quia merita eius erant magna sed mala·</i>
15	5r l. 25-27	‡	<i>Marg. sin. Reference text : <6.13> ¶Sed plane cum data fuerit· incipiunt esse merita etiam nostra bo- / na. per illam tamen· nam si se illa subtraxerit· cadit homo· non erectus· sed / praecipitatus libero arbitrio·</i>
16	5r l. 36-37 5v l. 1-2	Gratia iustificans et conservans	<i>Marg. dext. Reference text : <6.13> Ideo necessarium est homini· ut gratia ↓ dei ↓ non solum iustificetur impius· id est, / ex impio fiat iustus· cum redduntur ei bona pro malis· sed etiam cum fuerit iam iustificatus ex fide· ambulet cum illo gratia. et incumbat super ipsam ne cadat·</i>
17	5v l. 5	Et in psalmo lavabis me et « s<uper> n<iuem> d<ealabor> »	<i>Marg. sin. Reference text : <6.13> Et a quo dealbata est ; nisi ab illo qui per prophetam dicit· / si fuerint peccata uestra tanquam fenicium. tanquam niuem dealbabo ?</i>

18	5v l. 12-13	Apostolus ad Thimoteum	<i>Marg. sin. Reference text : <6.14></i> Ergo redeamus ad apostolum paulum· quem certe inuenimus· sine ullis me- / ritis bonis· immo etiam cum multis meritis malis· dei gratiam consecutum· red- / dentis bona pro malis· uideamus quid dicat· sua iam propinquante passione· / scribens ad timotheum· Ego enim iam immolor inquit· et tempus resolutio- / nis meae instat·
19	5v l. 20-22	Secundum quem sensum vera esse posset pelagiana sententia	<i>Marg. sin. Reference text : <6.15></i> ¶ Sed cum dicunt pelagiani· hanc esse solam non secundum / merita nostra gratiam· qua homini peccata dimittuntur ; illam uero quae datur in / fine id est aeternam uitam· meritis nostris precedentibus reddi· respondendum est· illis· / Si enim merita nostra sic intelligerent· ut etiam ipsa dei dona esse cognosce- / rent· non esset reprobata ista sententia·
20	5v l. 24-25	Secundum quem falsa est.	<i>Marg. sin. Un signo de parágrafo reenvía al texto agustiniano. Reference text : <6.15></i> ¶ Quoniam uero merita humana sic predi - / cant· ut ea ex semetipso habere hominem dicant ; prorsus rectissime respondet / apostolus· Quis enim te discernit ? Quid enim habes quod non accepisti ? Si autem et ac - / cepisti· quid gloriaris quasi non acceperis ?
21	10v l. 10-12	‡	<i>Marg. sin. Reference text : <17.33></i> Qui ergo uult facere dei mandatum et non potest· iam quidem habet uoluntatem· / bonam· sed adhuc paruam et inuoluntariam· poterit autem cum magnam habuerit et / robustam·
22	10v l. 22	Manicula	<i>Marg. dext. Reference text : <17.33></i> Putabat enim se posse quod se uelle sen- / tiebat· Et quis istam quam paruam dare ceperat caritatem ; nisi ille qui preparauit - / rat uoluntatem· et cooperando perficit quod operando incipit ?
23	10v l. 26	†	<i>Marg. dext. Reference text : <17.33></i> Propter quod ait apostolus· Certus / sum qui operatur in uobis opus bonum ; perficiet usque in diem iesu christi· Vt ergo ueli- / mus· sine nobis operatur· Cum autem uolumus· et sic uolumus ut faciamus· / nobiscum cooperatur· Tamen sin ^d e ^L illo uel operante ^d ut ^L uelimus· uel cooperante cum uo- / lumus ; ad bona

			pietatis opera nichil ualemus· De operante illo ut uelimus / dictum est· Deus est enim qui operatur in uobis et uelle·
24	12r l. 3	Manicula	<i>Marg. dext. Reference text : <18.38></i> Sed ipse qui ueritas est· aliud / dicit· et huic uanitati hominum apertissime contradicit ; non uos me elegistis in- / quiens·
25	12v l. 18-23	Ξ	<i>Marg. sin. Dubious authorship. Reference text : <20.41></i> Sa/- tis me disputasse arbitror· aduersus eos qui gratiam dei uehementer obpug-/ nant ; quia uoluntas humana non tollitur· sed ex mala mutatur in bonam ; et cum / bona fuerit adiuuatur ; et sic disputasse· ut non magis ego quam diuina / ipsa uobiscum scriptura· locuta sit euidentissimis testimoniis ueritatis·
26	14r l. 33-34	Ξ	<i>Marg. dext. Dubious authorship.. Reference text : <21.43></i> Si autem / potest siue per angelos uel bonos uel malos· siue quocumque alio modo ope ^d ra ^L ri etiam / in cordibus malorum· pro meritis eo[rum]· quo[rum]s maliciam non ipse fecit.

De correptione et gratia, f. 15v-28r²⁶

N°	Folio	Gloss	Comments ; reference text
27	17r l. 25	Manicula	<i>Marg. sin. Reference text : <5.8></i> quamuis non negetur deum posse quem uelit etiam nullo homine cor /- ripiente· corrigere· et ad dolorem salubrem poenitentiae occultissima et / potentissima medicinae suae potestate perducere·
28	17v l. 21-22	Manicula	<i>Marg. dext. Reference text : <6.9></i> Qui si correptione con- / punctus salubriter ingemit· et ad similia bona opera uel etiam meliora reuer- / titur· nempe hic apertissime utilitas correptionis apparet·

(26) References are cited in accordance with the following edition : AUGUSTINUS, *De correptione et gratia*, ed. G. FOLLINET, *Sancti Augustini opera*, Vienne 2000 (CSEL 92).

29	17v l. 33-37	‡	<p><i>Marg. dext. Reference text : <6.10> Ad haec nos negare quidem non possumus· eam perseuerantiam in bono pro- / ficientem usque in finem· magnum esse dei munus. nec esse nisi ab illo de quo scriptum est· / omne datum optimum et omne donum perfectum desursum est descendens a patre / luminum ; sed non ideo est eius qui non perseuerauerit negligenda correptio· ne / forte det ei ↓ deus ↓ penitentiam et resipisca[<u>n</u>]t a diaboli laqueis·</i></p>
30	19v l. 26- 20r l. 2	More suo †	<p><i>Marg. dext. Reference text : <8.17> Non enim arroganter· sed agnoscens modulum meum· audio / dicentem apostolum· O homo ; tu quis es ↓ ut ↓ respondeas deo ? Et· O altitudo diuitiarum / sapientiae et scientiae dei· quam inscrutabilia sunt iudicia eius! et inuestigabiles / uiae eius· Quantum itaque nobis iudicia sua manifestare dignatur ; gratias agamus· / Quantum uero abscondere· non aduersus consilium eius murmuremus· Sed hoc quoque / nobis saluberrimum esse credamus· Tu autem quisquis inimicus es gratiae si interrogaris ipse· / quid dicis ? Catholicum· Bene quod te non negas esse christianum. et catholicum iactas· / Si ergo confiteris donum dei esse perseuerare in bono usque in finem ; cur hoc donum / ille accipiat ille non accipiat. puto quod mecum pariter nescis· et ambo hic / inscrutabilia iudicia dei penetrare non possumus· Aut si ad liberum arbitri- / um hominis· quod non secundum dei gratiam sed contra eam defendis pertinere dicis ut / perseueret in bono quisque uel non perseueret· non deo donante si perseuerat· sed huma- na uoluntate faciente ; quid moliturus es contra uerba dicentis· rogauit pro te / petre ne deficiat fides tua ?</i></p>
31	20r l. 13- 17	†	<p><i>Marg. sin. Reference text : <8.18> Mirandum est qu[e>i]dem multumque mirandum· quod filiis suis / quibusdam deus quos regeneravit in christo· quibus fidem· spem· et dilectionem tribu- / it. non dat perseverantiam· cum filiis alienis scelera tanta dimittat· / atque impertita gratia faciat suos filios· quis hoc non miretur ; quis hoc non vehe- / mentissime stupeat ?</i></p>

32	20r l. 19-21	†	<i>Marg. sin. Reference text : <8.18></i> Sed et etiam illud non minus mirum est· et tamen verum atque / ita manifestum· ut nec ipsi inimici gratiae dei quomodo id negent valeant in- / venire. quod filios quosdam amicorum suorum· hoc est regenerantium bonorumque fidelium· sine baptismo hinc parvulos exeuntes· quibus utique si vellet huius / lavacri gratiam procuraret· in cuius potestate sunt omnia· alienata a regno suo· / quo parentes mittit illorum ;
33	20v l. 3-7	Audi †	<i>Marg. sin. Reference text : <8.19></i> Respondeant si / possunt· cur illos deus, cum fideliter et pie viverent· non tunc de vitae huius peri- / culis rapuit. ne malitia mutaret intellectum eorum· et ne fictio deciperet ani- / mas eorum ; utrum hoc in potestate non habuit. an eorum mala futura nescivit· / nempe nil horum nisi perversissime atque insanissime dicitur·
34	20v l. 19	Manicula	<i>Marg. dext. Reference text : <8.19></i> et / cur aliis detur· aliis non detur· sine murmure adversum dominum dignentur ig- / norare nobiscum·
35	22v l. 33-34	Angelorum inconcussa felicitas	<i>Marg. sin. Reference text : <10.27></i> Si enim nos de scripturis sanctis / nosse potuimus sanctos angelos iam nullos esse casuros· quanto magis hoc ipsi reue- / lata sibi sublimius veritate noverunt ?
36	24r	Nota hoc per enodationem totius huius nodi	<i>Marg. sup. Reference text : <11.31></i> quoniam liberum arbitrium ad malum sufficit. ad bonum autem parum / est. nisi adiuuetur ab omnipotente bono· quod adiutorium si homo ille per / liberum arbitrium non deseruisset ; arbitrium, semper esset bonus· Sed deseruit, et / desertus est· Tale quippe erat adiutorium quod desereret cum uellet. et in quo / permaneret si uellet ; non quo fieret ut uellet· Haec prima est gratia quae data est / primo adam· Sed est potentior in secundo adam· Prima est enim qua fit· ut habeat / homo iustitiam si uelit· Secunda ergo plus potest· qua etiam fit ut uelit ; et tan- / tum uelit tantoque ardore diligit. ut carnis uoluptatem contraria concu- / piscentem· uoluntate spiritus uincat.

37	24r l. 19	Angeli	<i>Marg. sin. Reference text : <11.32></i> Sicut fecerunt angeli sancti qui / cadentibus aliis per liberum arbitrium· per idem liberum arbitrium steterunt ipsi· / et huius permansionis debitam mercedem recipere meruerunt ; tantam scilicet be- / atitudinis plenitudinem, qua eis certissimum sit· semper se in illa esse man- / suros·
38	24r l. 20-23	†	<i>Marg. sin. Reference text : <11.32></i> Sicut fecerunt angeli sancti qui / cadentibus aliis per liberum arbitrium· per idem liberum arbitrium steterunt ipsi· / et huius permansionis debitam mercedem recipere meruerunt ; tantam scilicet be- / atitudinis plenitudinem, qua eis certissimum sit· semper se in illa esse man- / suros·
39	24r l. 26	Manicula	<i>Marg. sin. Reference text : <11.32></i> Nunc autem quibus deest tale adiutorium ; iam pe - / na peccati est· quibus autem datur. secundum gratiam datur· non secundum debitum·
40	24v l. 1	Manicula	<i>Marg. dex. Reference text : <11.32></i> Quid J erit L autem liberius libero arbitrio quando non poterit servire pec- / cato ; quae futura erat et homini, sicut facta est angelis sanctis merces meriti ?
41	24v l. 4	Nota differentiam †	<i>Marg. dex. Reference text : <12.33></i> Quapropter bina ista quid inter se differant diligenter et vigilanter intuendum est ; posse non peccare· et non posse pecca- / re· posse non mori· et non posse mori, bonum posse· non desere J re L ; et bonum non posse dese- / rere· Potuit enim non peccare primus homo. potuit non mori· potuit bonum / non deserere· Numquid dicturi sumus· non potuit peccare· qui tale habebat libe- / rum arbitrium ; aut non potuit mori cui dictum est· si peccaveris, morte mori- / eris.
42	24v l. 11	Manicula	<i>Marg. dex. Reference text : <12.33></i> Prima ergo uoluntas libertatis erat posse non peccare· novissi- / ma erit multo maior non posse peccare·

*Epistula 215, Ad Valentinum*²⁷

N°	Folio	Gloss	Comentarios, Reference text
43	f. 30v l. 19	Maniculae	<i>Marg. sin. et marg. dext. Reference text :</i> <4> quae neque / liberum arbitrium negat· sive in vitam malam sive in bonam ; neque tantum ei / tribuit· ut sine Dei gratia valeat aliquid· sive ut [/ex malo] convertatur in bonum / sive ut in bono perseveranter proficiat· sive ut ab bonum sempiternum perveniat ; / ubi iam non timeat· ne deficiat·
44	f. 31r l. 20-21	Nota intellectum Manicula	<i>Marg. dext. Reference text :</i> <7> Sic ergo intellige quod tibi praeceptum est· rectos cursus fac pedibus tuis ; et uias / tuas dirige· ut noueris cum hoc facis· a domino deo tibi praestari ut hoc facias
45	f. 31r l. 23-27	†	<i>Marg. dext. Reference text :</i> <7> et non declinabis ad dextram· quamuis ambules in uis dextris, non confi- / dens in uirtute tua ; et ipse erit uirtus tua· qui rectos faciet cursus tu- / os. et itinera tua in pace producet· <8> Quapropter dilectissimi quicumque dicit· / uoluntas mea michi sufficit "opera bona" ²⁸ ad facienda. declinat in dextram· / Sed rursus illi qui putant bonam vitam esse deserendam· quando audiunt / sic dei gratiam praedicari·
46	f. 31r l. 32	Manicula †	<i>Marg. dext. et marg. sin. Reference text :</i> <8> nec sic / defendatis liberum arbitrium. ut ei bona opera sine dei gratia tribuatis ; nec / sic defendatis gratiam· ut quasi de illa securi· mala opera diligatis. quod ipsa / gratia dei auertat a uobis·

(27) References are cited in accordance with the following edition : AUGUSTINUS, *Epistulae*, ed. A. GOLDBACHER, *Sancti Aurelii Augustini operum*, Vienne-Leipzig 1911 (CSEL 57).

(28) There are two dots superscripted enclosing the expression « opera bona » .

Ps. Augustín, *De praedestinatione et gratia*, f. 31v- 37v²⁹

N°	Folio	Gloss	Comments ; reference text
47	32r l. 32	Manicula	<i>Marg. dext. Reference text : <3></i> facilius enim fieri posset ut quamuis transeun- / te peccato· poena minime sequeretur ; quam ut nulla communicatione peccativ / partem sumat poenae· qui non habet culpe·

Epistola Prosper Aquitani Augustino, 225. f. 38r - 41r³⁰

N°	Folio	Gloss	Comments ; reference text
48	f. 38v l. 8-10	†	<i>Marg. dext. Reference text : <2></i> quia universis questionibus de quibus con- / sulenda erat sanctitas tua. tam plene illic absoluteque responsum est ; quasi hoc / specialiter studueris· ut quae apud nos erant turbata componeres·
49	f. 38v l. 16	/ . deinde	<i>Marg. sin. Reference sign type 1.</i> <i>Reference text : <2></i> quorum tam abrupta dissensio primum propter ipsos metuen- / da est ; ne tam claris tamque egregiis in omnium uirtutum studio uiris spiritus / pelagianae impietatis illudat ; / . ne simpliciores quique apud quos horum / magna est de probitatis contemplatione reuerentia. hoc tutissimum sibi / estiment. quod audiant eos· quorum auctoritatem sine iudicio sequuntur / asserere·
50	f. 38v l. 18-19	†	<i>Marg. dext. Reference text : <2></i> hoc tutissimum sibi / estiment. quod audiant eos· quorum auctoritatem sine iudicio sequuntur / asserere·

(29) References are cited in accordance with the following edition : AUGUSTINUS (PSEUDO), *De praedestinatione et gratia*, PL 45, col. 1665-1678.

(30) References are cited in accordance with the following edition : AUGUSTINUS, *Epistulae*, ed. GOLDBACHER.

51	f. 38v l. 29	o~ Summa erroris predestinationem astruentium	<i>Marg. sin. Reference sign type 2.</i> <i>Reference text : <3></i> o~ Hoc autem propositum uocationis dei· quo uel ante / mundi initium· uel in ipsa conditione generis humani eligendorum et reicien- / dorum dicitur facta discretio. ut secundum quod placuit creatori· alii uasa / honoris· alii uasa contumeliae sint creati ; et lapsis curam resurgendi adimere ; / et sanctis occasione temporis afferre. eo quod in utraque parte superfluum labor sit· / si neque reiectus ulla industria possit intrare· neque electus ulla negligentia / possit excedere·
52	f. 39r l. 2-3	Fatalis necessitas †	<i>Marg. dext. Reference text : <3></i> Et sub hoc predestinationis nomi- / ne· fatalem quamdam induci necessitatem ; aut diuersarum naturarum dici dominum con- / ditorem. si nemo aliud possit esse quam factus est·
53	f. 39v l. 21-23	Adminicula sententie huius valde periculosa	<i>Marg. sin. Reference text : <5></i> hanc sane de humanis meritis / prescientiam dei· secundum quam gratia uocantis operetur· multo sibi rationabilius/ uidentur astruere. cum ad earum nationum contemplationem uenitur· quae uel / in preteritis seculis dimissae sunt ingredi uias suas· uel nunc quoque adhuc in ue- / teris ignorantiae impietate depereunt· nec ulla eis aut legis aut aeuan- / gelii illuminatio choruscauit ;
54	f. 40r l. 23-26	†	<i>Marg. dext. Reference text : <7></i> Quod cum per- / uersissimum esse reuelante dei misericordia· et instruente nos tua beati- / tudine nouerimus ; possumus quidem ad non credendum esse constantes. sed / ad auctoritatem talia sentientium non sumus pares ; quia multum nos et / uite meritis antecellunt ; et aliqui eorum adepto nuper summi sacerdo- / cii honore, supereminet·
55	f. 40r l. 31-33	† †	<i>Marg. sin. et dex. Reference text : <7></i> ex quo non solum his qui eos audiunt· uerum etiam ipsis qui audiun- / tur cum dignitatibus creuit periculum ; dum et multos reuerentia eorum aut / inutili cohibet silentio· aut incurioso ducit assensu ; et saluberrimum ipsis / uidetur· quod pene nullius contradictione reprehenditur· Vnde, si in istis pelagiane /

			reliquiis prauitatis non mediocris uirulentiae fibra nutritur ; si principium salutis male in homine collocatur. si diuine uoluntati impiae uoluntas humana / mana praefertur ut ideo quis adiuuetur quia uoluit ; non ideo quia adiuuetur uelit.
56	f. 40v l. 26-28	†	<i>Marg. sin. Reference text : <9></i> credimus et speramus non solum tenuitatem nostram / disputationum tuarum presidio roborandam sed etiam ipsos quos meritis atque / honoribus claros caligo istius opinionis obscurat defecatisimum lumen / gratiae recepturos.
57	f. 40v l. 36-37	†	<i>Marg. sin. Reference text : <9></i> Necessarium et utile est etiam quae scripta sunt scribere ; / ne leue existimetur quod non frequenter arguitur.

*De praedestinationem sanctorum, f. 43v-58v*³¹

N°	Folio	Gloss	Commentaries ; reference text
58	f. 49v l. 25-27	..~Ab inicio fuisse propter aliquos fideles	<i>Marg. inf. Reference sign type 3.</i> <i>Reference text : <9.17></i> Et tamen ab initio generis humani alias eui- / dentius alias occultius sicut congruere temporibus diuinitus uisum / est ; nec propherari destitit. nec qui in eum crederent non defuerunt ; / et ab adam usque ad moisen, et in ipso populo israel quae speciali quodam mis- / terio gens prophetica fuit.
59	f. 50r l. 6-7	†	<i>Marg. sin. Reference text : <9. 17></i> Ita salus religionis huius per quam / solam ueram salus uera ueraciterque promittitur nulli umquam defuit / qui dignus fuit. et cui defuit dignus non fuit.
60	f. 50r l. 9-11	†	<i>Marg. sin. Reference text : <9.17></i> Ac per hoc et quibus omnino annuntiata non est non credituri pre- / sciebantur ; et quibus non credituris tamen annuntiata est ; in illorum exem- / plum demonstratur.

(31) References are cited in accordance with the following edition : Augustinus, *De praedestinatione sanctorum*, PL 44, col. 945-947.

61	f. 52r l. 32-35	†	<i>Marg. sin. Reference text : <13.25></i> Dici enim non potest quam / moleste feram· quod viderunt pelagiani esse falsissimum et absurdissimum. / hoc non uidisse istos. qui nobiscum [erorem / e- ^l r- ^l rorem] illorum hereticorum catholica auc- / toritate condempnant·
62	f. 52v	o~ Attende hoc que hic dicuntur de libro sapientie	<i>Marg. sup. Reference sign type 2. Reference text : <14. 26></i> Agit tamen ille copiosissime atque optime peccandi pericula nec / deesse in ista uita ; nec superesse post istam· Vbi et illud testimonium ponit de / o~ libro sapientie· Raptus est ne malitia mutaret intellectum eius·
63	f. 53r l. 28-32	† o+ Lege istud Cipriani. ³² consonum Catoni in Senectute Ciceronis. ad finem ³³ .	<i>Trefoil in marg. sin. ; gloss in marg. inf. Reference sign type 4. Reference text : <14. 28></i> o+ Itemque alio· Quid non inquit properamus et cur- / rimus. ut patriam nostram uidere· ut parentes salutare possimus ? Magnus illic nos carorum numerus expectat· parentum· fratrum· filiorum· / frequens nos et copiosa turba desiderat ; iam de sua incolumitate / segura. adhuc de nostra salute sollicita·
64	f. 53v l. 25-29	o~ Mirum argumentum et ex altissimo loco sumptum. †	<i>Trefoil in marg. sin. ; gloss in marg. inf. Reference sign type 2. <15.30></i> o~ Qui ut hoc esset. quibus / tandem suis uel operum uel fidei precedentibus meritis. natura humana / quae in illo est comparauit ? Respondeatur queso· Ille homo ut a uerbo / patri coeterno in unitatem persone assumptus. filius dei unigenitus esset. unde / hoc meruit ?

(32) CYPRIANUS, *Liber de mortalitate*, XXVI, PL 4, col. 601B : « Quid non prosperamus et currimus ut patriam nostram uidere, ut parentes salutare possimus ? Magnus illic nos charorum numerus exspectat, parentum, fratrum, filiorum frequens nos et copiosa turba desiderat, iam de sua incolumitate segura, et adhuc de nostra salute sollicita ».-

(33) CICERO, *De senectute*, LXXXIII, ed. FALCONER, p. 94. : « Quid, quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo, nonne obis idetur is animus qui plus cernat et longius, uidere se ad meliora proficisci, ille autem cuius obtusior sit acies, non uidere ? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi videndi, neque vero eos solos conuenire aueo quos ipse cognoui, sed illos etiam de quibus audiui et legi et ipse conscripsi ; quo quidem me proficiscentem haud sane quid facile retraxerit, nec tamquam Peliam recoxerit. Et si quis deus mihi largiatur, ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem, nec vero velim quasi decurso spatio ad carceres a calce revocari ».

65	f. 53v l. 34-37 f. 54r l. 1-2	† †	<i>Marg. sin. Reference text : <15. 30></i> Numquid metuendum / fuit· ne accedente aetate· homo ille libero peccaret arbitrio ? Aut ideo / in illo non libera uoluntas erat ? Ac non tanto magis erat ; quanto ma- / gis seruire peccato non poterat ? Nempe ista omnia singulariter admi- randa· et alia si qua eius propria uerissime dici possunt ; singulariter in illo ac- / cepit humana· hoc est nostra natura ; nullis suis precedentibus meritis· Respon- / deat hic· homo deo si audeat· et dicat· Cur non et ego ?
66	f. 54r l. 3	-oo Audi ista de Christo contra quorundam impudentem pervicaciam.	<i>Marg. sup. Reference sign type 5.</i> <i>Reference text : <15. 30></i> Respon- / deat hic· homo deo si audeat· et dicat· Cur non et ego ?
67	f. 54r l. 8-9	†	<i>Marg. sin. Reference text : <15. 30></i> Certe non / est acceptio personarum apud deum· Quis non dico christianus. sed insanus / haec dicat ?
68	f. 54r l. 10	Manicula	<i>Marg. sin. Reference text : <15. 31></i> Appareat itaque nobis in nostro capite ipse fons gratiae ; unde secundum / uniuscuiusque mensuram· se per cuncta eius membra diffundit·
69	f. 54r l. 14-18	† Apostolus	<i>Marg. sin. Reference text : <15. 31></i> Ipsa est igitur / predestinatio sanctorum. quae in sancto sanctorum maxime claruit· Quam negare quis / potest· recte intelligentium eloquia ueritatis ? Nam et ipsum dominum gloriae· / in quantum homo factus es ^d t ^l dei filius praedestinatum ^d esse ^l didicimus· Clamat doctor gentium in capite aepistolarum suarum·
70	f. 54r l. 24-28	†	<i>Marg. dext. Reference text : <15. 31></i> Ipsa est / illa ineffabiliter facta hominis a deo uerbo susceptio singularis· ut filius / dei et filius hominis ^d simul et filius hominis· ^l propter susceptum hominem· et filius dei propter suscipi- / entem unigenitum deum· ueraciter et proprie diceretur· ne non trinitas sed / quaternitas crederetur.

71	f. 54r l. 28-37 – 54v l. 1	† †	<i>Marg. sin. et dext. Reference text : <15. 31></i> Prae-destinata est ista naturae humanae tanta et tam / celsa et summa subuectio ; ut quo attolleretur altius, non haberet. sicut / pro nobis ipsa diuinitas quousque se deponeret humiliter non habuit. / quam suscepta natura hominis cum infirmitate carnis usque ad mortem / crucis. Sicut ergo praedestinatus est ille unus. ut caput nostrum esset. ita / multi praedestinati sumus. ut membra eius essemus. humana hic merita con- / ticescant ; quae perierunt per adam ; et regnet que regnat dei gratia. per / iesum christum dominum nostrum. unicum dei filium. unum dominum. Quisquis in capite / nostro precedentia merita singularis illius generationis inuenerit. ipse in nobis membris eius precedentia merita multiplicatae regenerationis inquirat.
72	f. 54r l. 30	Manicula Summa predestinatio humane nature et summa humilitas diuine.	<i>Marg. dext. The manicule frames the text of the gloss. Reference text : <15. 31></i> sicut / pro nobis ipsa diuinitas quousque se deponeret humiliter non habuit. / quam suscepta natura hominis cum infirmitate carnis usque ad mortem / crucis.
73	f. 58r l. 4-6	Nichil dicere et tamen contradicere.	<i>Marg. dext. There is a frame decoration surrounding the gloss. Reference text : <20. 42></i> Quid ¶ est ¶ aliud nichil di- / cere. et tamen contradicere ? Nisi forte cur eis hoc uisum sit rationem uobis / aliquam reddiderunt. quam uos in litteris uestris tacere maluistis.
74	f. 58r l. 11-14	Aceruus testimoniorum ad probandum quod intendit	<i>Marg. sin. The gloss is framed by a decoration. In the text there is an enumeration that Petrarch marked with paragraph signs. Reference text : <20. 42></i> ac per hoc existimant. ad regna terrena facienda deum inclinare ; ad reg- / num uero celeste obtinendum deum [de]o deum non inclinare quorum ¶ uoluerit ¶ uoluntates ? sed puto / propter regnum celorum non propter regnum terrenum esse dictum. ¶ inclina cor me- / um in testimonia tua. ¶ uel a domino gressus hominis diriguntur et uiam / eius uolet. ¶ uel paratur uoluntas a domino ; ¶ uel sit dominus noster nobiscum, sicut erat / cum patribus nostris. non derelinquat nos, nec auertat nos a se ; inclinet cor- / da nostra ad se.

			perditione ; ut / si inde neminem liberaret. non esset iniustus. Ex uno quippe omnes / in condempnationem non iniustam iudicati sunt irae ; sed iustam. Qui ergo / liberatur. gratiam diligit. qui non liberatur debitum agnoscat. Si in / remittendo debito bonitas. in exigendo aequitas intelligitur ; nusquam / esse apud deum iniquitas inuenitur.
77	f. 62v l. 37 – 63r l. 3	<A>mbrosius	<i>Marg. sin. Reference text : <8. 19></i> Quem secutus et beatus ambrosius ; audet et dicit. Non enim in potestate nostra cor nostrum et nostrae cogitationes ; quod omnis qui hu- / militer et ueraciter pius est esse uerissimum sentit. Hoc autem ambrosius ut diceret in eo libro loquebatur. quem de fuga seculi scripsit. docens hoc seculum non / corpore. sed corde fugiendum. quod nisi auxilio dei fieri non posse disseruit.
78	f. 66v l. 5	Manicula	<i>Marg. sin. Reference text : <12. 30></i> Iterum atque iterum dici- / mus. nec nos piget. o homo tu quis es qui respondeas deo ? Inscrutabilia sunt / iudicia eius ; et investigabiles uiae eius. Et hoc adiciamus. Altiora te ne / quesieris ; et fortiora te ne scrutatus fueris.
79	f. 67r l. 16-19	‡	<i>Marg. dext. Reference text : <13. 32></i> alios perseuerantes. usque in finem hinc ire. alios quousque decidant hic / retineri. qui utique non decidissent si antequam laberentur hinc exissent ; / et rursus quosdam lapsos quousque redeant non exire de hac uita. qui utique / perirent si antequam. redirent exirent.
80	f. 67r l. 24	Manicula	<i>Marg. dext. Reference text : <13. 33></i> Ad quam uocationem pertinere nullus homo est ab hominibus cer- / ta asseueratione dicendus. nisi cum de hoc seculo exierit. In hac autem uita / humana quae temptatio est super terram. qui uidetur stare uideat ne ca- / dat.
81	f. 67r l. 27	Manicula	<i>Marg. dext. Reference text : <13. 33></i> Ideo quippe sicut iam supra diximus. non perseueraturi perseueraturis / prouidentissima dei uoluntate miscentur ;

82	f. 67r l. 32	Manicula	<i>Marg. dext. Reference text : <13. 33></i> Nos ergo uolumus ; sed deus operatur in nobis et uelle. Nos ergo / operamur ; sed deus in nobis operatur et operari pro bona uoluntate.
83	f. 67v l. 2	Ambrosius	<i>Marg. dext. Reference text : <13. 33></i> item dicit ambrosius. Quis autem tam beatus. qui in corde suo semper ascendat ? / Sed hoc sine auxilio diuino qui fieri potest ? Nullo profecto modo. Denique / inquit. Supra eadem scriptura dicit. beatus uir cuius est auxilium eius abs te domine ; / ascensus in corde eius.
84	f. 67v l. 16-18	<circ>a quomodo concordat predicatio cum predestinatione	<i>Marg. sin. The gloss has been cut by a later binding. Dubious authorship.</i> <i>Reference text : <14.34></i> Sed aiunt predestinationis diffinitionem / utilitati predicationis aduersam ; quasi uero aduersata sit apostolo predi- / canti. Nonne ille doctor gentium in fide et ueritate ; et predestinationem toti- / ens commendauit. et uerbum dei predicare non destitit ?
85	f. 79r l. 9-11	† †	<i>Marg. sin. Reference text : <14.37></i> Cur autem illi habeant aures au- / diendi. illi non habeant. hoc est. cur illis datum sit a patre ut ueniant / ad filium. illis autem non sit datum ; quis cognouit sensum domini. aut / quis consiliarius eius fuit ? Aut tu quis es o homo qui respondeas deo ?
86	f. 79r l. 12-14	‡	<i>Marg. sin. Reference text : <14.37></i> Num- / quid ideo negandum est quod apertum est ; quia comprehendi non potest quod occultum est ? Numquid inquam propterea dicturi sumus. quod ita esse perspici- / mus. non ita esse ; quoniam [ita cur ÷ cur ita] sit non possumus inuenire ?
87	f. 79r l. 29-34	‡	<i>Marg. sin. Reference text : <15.38></i> Numquid enim si hoc audito nonnulli in torporem / segnitiamque uertantur. et a labore procliues. ad libidinem post concupiscen- / tias suas eant ; propterea de prescientia dei falsum putandum. ^L est ^L esse. quod dic- / tum est ? Nonne si deus illos bonos futuros esse presciuit boni erunt ; in quanta- / libet nunc malignitate uersentur ? Si autem malos mali erunt ; in quanta- / libet nunc bonitate cernantur ?

88	f. 79v l. 5	¶Orandum et cetera	<i>Marg. sin. Reference text : <16. 39></i> Sunt etiam qui propterea uel non / orant- uel frigide orant. quoniam domino dicente didicerunt ; scire deum quid / nobis necessarium sit· priusquam petamus ab eo·
89	f. 82v l. 33	Ciprianus	<i>Marg. sin. Reference text : <19. 49></i> Quid autem amplius / agere de hac re ciprianus martir gloriosissimus et doctor lucidissimus potuit. / quam ubi nos in oratione dominica etiam pro inimicis fidei christianae orare oportet- / re commonuit.
90	f. 82v l. 37 – 83r l. 2	Ambrosius	<i>Marg. sin. Reference text : <19. 49></i> Beatus quoque ambrosius cum exponeret quod ait lucas aeuangelista- uisum est et michi. potest / inquit non soli uisum esse ; quod sibi uisum esse declarat·
91	f. 83r l. 15	Gregorius nota	<i>Marg. sin. Reference text : <19. 49></i> Sed his duobus qui sufficere debuerunt. / sanctum Gregorium addamus addamus et tertium ; qui et credere in deum· et quod credi- / mus confiteri. dei donum esse testatur dicens. Unius deitatis queso vos confite- / mini trinitatem· Si uero [uultis aliter ÷ aliter uultis]· dicite unius esse naturae ; et deus· uocem da- / ri uobis a sancto spiritu deprecabitur. id est rogabitur deus ut permittat uobis dari uo- / cem qua quod creditis confiteri possitis·
92	f. 83v l. 10	<¶Pre>dicanda pietas	<i>Marg. sin. The gloss has been cut by a later binding. Reference text : <20. 51></i> Sicut enim praedicanda est pietas· ut ab eo qui habet aures / audiendi· deus recte colatur ;
93	f. 83v l. 11	<¶P>udicitia	<i>Marg. sin. The gloss has been cut by a later binding. Reference text : <20. 51></i> praedicanda ↓ est ↑ pudicitia. ut ab eo qui habet aures / audiendi· nichil genitalibus membris illicitum perpetretur ;
94	f. 83v l. 13	<¶C>aritas	<i>Marg. sin. The gloss has been cut by a later binding. Reference text : <20. 51></i> praedicanda est cari- / tas ; ut ab eo qui habet aures audiendi· deus et proximus diligatur.

95	f. 83v l. 14	<¶>Predestinatio	<i>Marg. sin. The gloss has been cut by a later binding. Reference text : <20. 51></i> ita praedicanda est / et praedestinatio beneficiorum dei ; ut qui habet ¶ aures ¶ audiendi· non in se ipso sed in domino / gloriatur·
96	f. 83v l. 25	¶ Simplicianus	<i>Marg. sin. Reference text : <20. 52></i> Quod plenius sapere cepi in ea disputati- / one· quam scripsi ad beatae memoriae Simplicianum episcopum mediolanen- / sis ecclesiae in mei aepiscopatus exordio. quando et initium fidei· donum dei esse / cognoui, et asserui·
97	f. 83v l. 30	¶ pelagius	<i>Marg. sin. Reference text : <20. 53></i> Quae mea uerba pelagius rome / cum a quodam fratrea et coepiscopo meo fuissent eo presente commemorata ferre non potu- / it. et contradicens aliquanto commotius· pene cum eo qui illa commemorauerat / litigauit·
98	f. 84r l. 14	Manicula	<i>Marg. dext. Reference text : <21. 54></i> Haec ergo ut ingrata deo sententia destruat· / gratuitis dei beneficiis quibus liberamur inimica ; et initium fidei· et in ea usque / in finem perseuerantiam ; secundum scripturas unde multa iam diximus ; dona dei esse / defendimus·
99	f. 84r l. 32	¶ Ciprianus	<i>Marg. dext. Reference text : <21. 55></i> Beatus quippe ciprianvs in oratione dominica sicut iam ostendimus petitiones nostras / ita exposuit ; ut in ipsa prima petitione· perseuerantiam nos diceret poscere. / id nos orare asserens dicendo sanctificetur nomen tuum ; cum iam in baptisate / sanctificati fuerimus. ut in eo quod esse coepimus perseueremus·
100	f. 84v l. 13	Pie et sobrie Manicula	<i>Marg. sin. Reference text : <21. 55></i> Quamuis neminem uelim sic amplecti omnia / mea ut me sequatur. nisi in his in quibus me non errasse perspexerit·
101	f. 85v l. 35	Manicula	<i>Marg. dext. Reference text : <22.62></i> Absit autem a uobis ideo desperare de uobis. quoniam spem uestram in / ipso habere iubemini non in uobis.

PS. AUGUSTINUS, *De praedestinatione Dei*, f. 87v-88v

N°	Folio	Gloss	Commentaries ; Reference text
102	f. 88v l. 3-10	dyabolus †	<i>Marg. sin. Reference text</i> : Non tamen pure a deo mors est ; sed fit ex hominis preuaricatione per ius- / titiam dei ; in hominis poenam. Haec ideo dicimus ; quia sunt nonnulli qui diabolum ponunt mortis auctorem ; quasi u- i- tionis iudicem. Auctor est quidem / mortis per suggestionem peccati ; sed per potentiam retributionis nec auctor / nec creator. Est et penarum custos et exhibitor. non tamen ex propria potentia ; / sed ex concessione diuina.
103	f. 88v l. 13	¶ proprie	<i>Marg. sin. Reference text</i> : Mors et uita a deo est. Nam opponenti mortem / deus non fecit ; utique oppono. Mors et uita a deo est. His quippe oppositionibus / in litteratura nulla est reconciliatio. in intelligentia nulla repugnan- / tia.

Soliloquiorum libri duo, f. 89r -108v³⁷

N°	Folio	Gloss	Commentaries ; Reference text
104	f. 90r l. 36 – 90v l.1	Manicula	<i>Marg. dext. Reference text</i> : <I. 1. 3> Deus per quem bene servimus et bene dominamur. deus per quem discimus aliena esse / quae aliquando nostra. et nostra esse quae aliquando aliena putabamus. Deus / per quem malorum escis- atque illecebris non heremus. deus per quem nos res minutae non minuunt.
105	f. 90v l. 12 – 13	†	<i>Marg. sin. Reference text</i> : <I. 1. 3 - 4> Deus qui nos purgas et ad divina preparas premia ; adueni michi propitius / tu- quicquid a me dictum est unus deus. Tu ueni. ueni michi in auxilium ; / una aeterna uera substantia.

(37) References are cited in accordance with the following edition : AUGUSTINUS, *Soliloquiorum libri duo*, ed. W. HÖRMANN, *Sancti Aurelii Augustini operum*, Vienne 1986 (CSEL 89).

106	f. 90v l. 28-29	†	<i>Marg. dext. Reference text : <I. 1. 4> Cuius legibus arbitrium animae liberum est· bonisque pre- / mia et malis poenae· fixis per omnia necessitatibus distribute sunt·</i>
107	f. 90v l. 33	†	<i>Marg. dext. Reference text : <I. 1. 4> Qui fecisti hominem / ad imaginem et similitudinem tuam. quod qui se ipse novit agnoscit·</i>
108	f. 90v l. 34-36 – 91r l.1	†	<i>Marg. sin. Reference text : <I. 1. 4> Exaudi exaudi exaudi me deus meus· domine meus rex meus· pater meus· causa / mea· spes mea· res mea· honor meus· domus mea· patria mea· salus / mea· lux mea· uita mea· exaudi exaudi exaudi me ; more illo tuo paucis notissimo·</i>
109	f. 91r l. 1- 6	†	<i>Marg. dext. Reference text : <I. 1. 5> Iam te solum amo· te solum sequor· te solum quaero. tibi / soli seruire paratus sum ; quia tu solus iuste dominaris. tui iuris esse cupio· / Tube quaeso atque impera quicquid uis ; sed sana et aperi aures me- / as quibus uoces tuas audiam· Sana et apperi oculos meos· quibus nutus / tuos uideam· Expelle a me insaniam. ut recognoscam te· Dic michi quo / adtendam ut aspiciam te ; et omnia me spero quae iusseris esse factu- / rum· recipe oro fugitium tuum domine clementissime·</i>
110	f. 91r l. 7	Manicula	<i>Marg. dext. Reference text : <I. 1. 5> Iam iam sa- / tis poenas dederim. satis inimicis tuis quos sub pedibus habes, ser- / uierim· Satis fuerim fallaciarum ludibrium·</i>
111	f. 91r l. 11-13	†	<i>Marg. dext. Reference text : <I. 1. 5> Pateat michi / pulsanti ianua tua ; quomodo ad te perueniatur doce me· Nichil ali- / ud habeo quam uoluntatem· Nichil aliud scio. nisi fluxa et caduca spernenda esse ; certa et aeterna requirenda·</i>
112	f. 91r l. 19-20	†	<i>Marg. dext. Reference text : <I. 1. 6> Ad te ambio. et quibus / rebus ad te ambiatur a te rursus peto· Tu enim si deseris peritur. sed / non deseris ; quia tu es summum bonum· quod nemo recte quaesiuit/ et minime inuenit ;</i>
113	f. 91r l. 23-24	†	<i>Marg. dext. Reference text : <I. 1. 6> Si nichil aliud de- / sidero quam te ;</i>

			inueniam te· iam quaeso pater·
114	f. 93r l. 21-30	† Fides, spes, caritas	<i>Marg. dext. Reference text : <I. 6. 12> H</i> Omni- / no ita est ; presertim quia ea praecepta necesse est ut morbus dura / sentiat. R Ergo fidei spes adicienda est· H Ita credo· J R L Quid si et cre- / dat ita se habere omnia et se speret posse sanari. ipsam tamen quae / promittitur lucem non amet· non desideret ; suisque tenebris quae iam con- / suetudine iucunde sunt· se arbitretur debere interim esse conten- / tam ? Nonne medicum illum nichilominus respuit ? H Prorsus ita / est· R Ergo tertia caritas necessaria est· H Nichil omnino tam necessari- / um· R Sine tribus istis igitur anima nulla ratione sanatur. ut pos- sit deum suum uidere. id est intelligere· Cum ergo habueris sanos oculos quid restat ?
115	f. 93r l. 32	Ratio Aspectus anime	<i>Marg. dext. Reference text : <I. 6. 13> R</i> Aspectus animae ratio est. Sed / quia non sequitur ut omnis qui aspicit uideat ; aspectus rectus atque / perfectus is est quem uisio sequitur. uirtusque uocatur· Est enim uirtus / uel recta uel perfecta ratio·
116	f. 93v l. 9-12	<¶> fide et spe cessante caritatem superesse	<i>Marg. sin. The gloss has been cut by a later binding. Reference text : < I. 7. 14></i> H Ergo cum animae deum uidere· hoc est deum intellegere con- / tigerit. uideamus utrum adhuc ei tria illa sint necessaria· R Fides qua- / re sit necessaria cum iam uideat [J uel uideatur L] spes nichilominus quia iam tenet [J uel tenetur L] ? Carita- / ti uero non solum nichil detrahatur· sed J ad L detur etiam plurimum·
117	f. 94v l. 1-4	† Cicero	<i>Marg. sin. Reference text : < I. 10. 17></i> nec / aliud quidquam in his si quo casu offerrentur· preter necessarium uictum. libera- / lemque· usum cogitauit· Prorsus unus michi ciceronis liber per facillime persuasit. nul- / lo modo adpetendas esse diuitias. sed si prouenirent sapientissime atque cau- / tissime administrandas·
118	f. 94v l. 10-19	3	<i>Marg. sin. Reference text : < I. 10. 17> H</i> Quantumlibet uelis eam pingere atque cu- / mulare bonis omnibus ; nichil michi tam fugiendum quam concubitus esse decre- / ui· Nichil esse sentio quod magis ex arce

			deiciat animum uirilem quam / blandimenta feminea. corporumque ille contactus sine quo uxor haberi / non potest. Itaque si ad officium pertinet sapientis. quod nondum comperi / dare operam liberis. quisquis rei huius tantum gratia concumbit. miran- / dus michi uideri potest ; at uero imitandus nullo modo. Nam tem ^d p ^l tare hoc / periculosius est ; quam posse felicius. Quam obrem satis credo, iuste atque uti- / liter pro libertate animae meae. michi imperari non cupere. non quaerere non / ducere uxorem.
119	f. 94v l. 21-24	†	<i>Marg. sin. Reference text : < I. 10. 17> H</i> Prorsus nichil huiusmodi quero. nichil desidero ; etiam cum hor- / rore atque aspersione talia recordor. Quid uis amplius ? Et hoc michi / bonum in dies crescit. [Nam > Nam] quantum augetur spes uidende illius cuius / uehementer estuo pulchritudinis. tantum ad illam totus amor uoluntasque [^d uel uoluntasque ^l] [conuertentur > convertitur].
120	f. 95r l. 16	Manicula ¶Cicero ³⁸	<i>Marg. dext. Reference text : < I. 11. 19></i> Aliud est enim / exhausta pestis. aliud consopita. Ad hoc enim ualet quod a quibusdam doctis / uiris dictum est. ita omnes stultos insanos esse ut male olere omne caenum / quod non semper sed dum commoues sentias.
121	f. 95v l. 25	Cornelius Celsus	<i>Marg. sin. Reference text : < I. 12. 21></i> Sed quia etsi nichil maius aliquando / pertuli. tamen sepe cogito quanto grauiore possint accidere. Cogor in- / terdum cornelio celso. adsentiri. Qui ait summum bonum esse sapientiam ; / summum autem malum dolorem corporis.
122	f. 101v l. 10	¶Cocodrillus	<i>Marg. sin. Reference text : < II. 8. 15> R</i> Quid si hoc unum / est in rerum natura genus et solum quod ita sit ? An ignoras cum per ani- / malium innumerabilia genera cucurreris. solum corcodrillum in- / ueniri. qui superiorem in mandendo partem moueat. presertim cum / pene repperiri nehil quaeat ita cuique rei simile. ut non in aliquo / etiam dissimile sit ?

(38) CICERO, *Tusculanae Disputationes*, IV, 24, ed. M. POHLENZ, Leipzig 1918, p. 387-388 : « Remove perturbationes maximeque iracundiam : iam videbuntur monstra dicere. Nunc autem ita disserunt, sic se dicere omnes stultos insanire, ut male olere omne caenum. “At non semper”. Commove : senties ».

123	f. 102r l. 2	¶Fallax	<i>Marg. dext. Reference text : < II. 9. 16.></i> Nam fallax id recte di- / citur quod habet quemdam fallendi appetitum. qui sine anima intelligi / non potest ; sed partim ratione fit ; partim natura. Ratione in animalibus / rationalibus ut in homine. natura in bestiis ; tamquam in uulpecula.
124	f. 102r l.5	¶Mendax	<i>Marg. dext. Reference text < II. 9. 16.></i> Il- / lud autem quod mendax uoco a men- ^l tien ^l tibus fit ; qui hoc differunt a fal- / lacibus. quod omnis fallax appetit fallere. non autem omnis uult / fallere qui mentitur. Nam et mimi et comediae. et multa poemata / mendatiorum plena sunt ; delectandi potius quam fallendi uoluntate. et / omnes fere qui iocantur mentiuntur ;
125	f. 102r l.33 – 102v l.1	¶Pictoribus atque poetis	<i>Marg. dext. Reference text < II. 10. 18.></i> R Quia scilicet / aliud est falsum esse uelle ; aliud uerum esse non posse. Itaque ipsa opera ho- / minum. uelut comoedias aut tragedias. aut mimos et id genus alia / possumus operibus pictorum fictorumque coniungere. Tam enim uerus esse / pictus homo non potest. quamuis in speciae hominis tendat. quam illa / quae sunt scripta in libris comitorum. Neque enim falsa esse uolunt. / aut ullo appetitu suo falsa sunt. sed quadam necessitate quantum fingen- / tis arbitrium sequi potuerunt.
126	f. 102v l. 1	¶Roscius	<i>Marg. sin. Reference text < II. 10. 18.></i> At uero in scena roscius uoluntate falsa / hecuba e[r]rat. Natura uerus homo. sed illa uoluntate etiam uerus / tragoedus. eo uidelicet quo implebat institutum. Falsus autem priamus / eo quod priamum adsimulabat [l] uel adsimilabat [l] sed ipse non erat ; ex quo iam nascitur / quiddam mirabile. quod tamen ita se habere nemo ambigit.
127	f. 102v l. 27-34 - 103r l. 1	¶Nota bene. Quid sit gramatica.	<i>Marg. sin. Gloss written by a trembling hand and with a finer stroke. Dubious autorship. Reference text : < II. 10. 18.></i> R Ita ne ut illa ? H Non uideo quid sit uero uerius. R Illud / profecto quod nichil falsi habet. quod intuens paulo ante offendebar ; / his rebus quae nescio quomodo nisi falsa[e] essent. uera esse non possent. / An ignoras omnia illa fabulosa et aperte falsa ad grammaticam perti- / nere ? H Non ignoro istud quidem.

			sed ut opinor non per grammaticam / falsa sunt ; sed per eam qualicumque sunt demonstrantur· Siquidem est / fabula mendacium· ad utilitatem delectationem ue compositum· Est autem / grammatica uocis articulate custos· et moderatrix disciplina. cuius / professionis necessitate cogitur humanae linguae omnia etiam figmenta / colligere· quae memoriae litterisque mandata sunt ; non ea falsa faci- ens· sed de his ueram quandam docens asserensque rationem·
128	f. 103r l. 7	¶Disciplina vn[de] dicitur	<i>Marg. sin. Reference text : < II. 11. 20.></i> R Quid / ipsa grammatica? Nonne si uera est· eo uera est quo disciplina est ? / Disciplina enim. a discendo dicta est· Nemo autem quae didicit ac tenet· / nescire dici potest. et nemo scit falsa· Omnis ergo uera est disciplina·
129	f. 103v l. 19-20	¶ Aliquid in aliquo dupliciter	<i>Marg. sin. Reference text : < II. 12. 22></i> R Esse aliquid in aliquo· non nos fugit duobus / modis dici· uno quo ita est ut etiam seiungi atque alibi esse possit. ut / hoc lignum in hoc loco· ut sol in oriente· Altero autem quo ita est aliquid / in subiecto· ut ab eo nequeat separari. ut in hoc ligno forma et / species quam uidemus ; ut in sole lux· ut in igne calor. ut in animo / disciplina ; et si qua sunt alia· An tibi aliter uidetur ?
130	f. 104r l. 6	¶Ad rem	<i>Marg. sin. Reference text : < II. 13. 23></i> Illud uero quod interrogasti· quis concesserit aut cui possit fieri / uideatur. ut id quod in subiecto est maneat· ipso intereunte subiecto ? / Monstruosum enim et a ueritate alienissimum est ; ut id quod non esset nisi / in ipso esset. etiam cum ipsum non fuerit possit esse·
131	f. 104r l. 25	Manicula	<i>Marg. sin. Reference text : < II. 13. 23></i> aliquod genus eligendum est quantum homo sinitur. / quod ipsum quod uiuitur cum securitate ac tranquillitate uiuatur· quam- / quam nescio quomodo istud possit si anima moritur·
132	f. 104r l. 27-29	†	<i>Marg. sin. Reference text : < II. 13. 23></i> O multum beatos. quibus / siue ab ipsis, siue abs quolibet, non esse metuendam mortem, etiamsi anima / intereat, persuasum est· At michi misero nullae adhuc rationes· nulli /

			libri persuadere potuerunt·
133	f. 104r l. 30	¶Animus immortalis	<i>Marg. sin. Reference text : < II. 13. 24></i> R Noli gemere. immortalis est animus huma- / nus·
134	f. 104v l. 2	¶sillogismus	<i>Marg. sin. Reference text : < II. 13. 24></i> R Omne quod in subiecto est· si semper / manet ; ipsum etiam subiectum maneat semper necesse est· Et omnis in subiec /- to est animo disciplina· Necesse est igitur semper animus maneat· si semper / manet disciplina· Est autem disciplina ueritas. et semper, ut in initio / libri huius ratio persuasit ueritas manet ; ↓ Semper igitur animus manet ; ↓ nec animus mortuus dicitur· / Inmortalem igitur animum· solus non absurde negat qui superiorum / aliquid non recte concessum esse conuincit·
135	f. 104v l. 13	Manicula ¶Proprie atque elegantier	<i>Marg. sin. Reference text : < II. 14. 25></i> H iam me uolo in gaudia / mittere. sed duabus aliquantum reuocor causis· Nam primum me mouet / quod circuitu tanto usi sumus· Nescio quam rationem catenam sequen- / tes. cum tam breuiter totum de quo agebatur demonstrari potuit. / quam nunc demonstratum est. Quare me sollicitum facit quod tan diu / quasi ad insidiandum obambulauit oratio·
136	f. 104v l. 22-24	† ¶ Veritas	<i>Marg. sin. Reference text : < II. 14. 26></i> Querebamus / enim quid sit ueritas. quod ne nunc quidem in hac silua rerum omnibus / pene callibus oberratis· uideo nos inuestigare potuisse· sed quid facie- / mus ?
137	f. 104v l. 31-32	¶Quis est hic ? Ambrosius puto.	<i>Marg. sin. Reference text : < II. 14. 26></i> et ab his uiris / quorum nec scripta l[it]atere nos possunt ; et eorum ingenia talia no- / uimus. ut [non / nos] in meorum litteris quod uolumus inuenturos desperare / non possimus· praesertim cum hic ante oculos nostros sit ille in quo / ipsam aeloquentiam quam mortuam dolebamus perfectam reuixisse cog- / nouimus·
138	f. 104v l. 36-37 -	¶Simile quoddam in	<i>Marg. sin. Reference text : < II. 14. 26></i> H Non arbitror equidem· / et multum inde

	105r l. 3	Confessionem ³⁹	spero. sed unum doleo quod uel erga se uel erga sapien- / tiam studium nostrum· non ei ut uolumus ualemus apperire· Nam pro- / fecto ille miseraretur sitim nostram· et exundaret multo citius quam nunc Securus enim est quod sibi iam totum de anime immortalitate persuasit· / Nec scit aliquos esse fortasse qui huius ignorationis miseriam satis cogno- / uerunt ; et quibus praesertim rogantibus non subuenire crudele sit·
139	f. 105r l. 3-4	¶Iet hic quis. Forte Prosperus ⁴⁰ .	<i>Marg. dext. Reference text : < II. 14. 26></i> Ille autem /alius nouit [nouit]quidem pro familiaritate· ardorem nostrum. sed ita longe / abest· et ita nunc constituti sumus· ut uix ad [deum \l eum L] uel aepistole mitten- / dae facultas sit ; quem credo iam otio trasalpina perfecisse carmen· quo / mortis metus excantatus effugiat. et antiqua glatiae duratus· anime / stupor frigusque pellatur.
140	f. 105r l. 25-26	†	<i>Marg. dext. Reference text : < II. 15. 27></i> R Ita fiat. sed adesto totus atque cautissimus· Scio enim / quid tibi eueniat attendenti. dum nimis pendes in conclusionem ; et ut iam iamque inferatur expectas. ea quae interrogantur· non diligenter / examinata concedis·
141	f. 105r l. 29-30	¶Veritatem non posse interire	<i>Marg. dext. Reference text : < II. 15. 28></i> R Ex eo quantum memini ueritatem non / posse interire conclusimus. quod non solum si totus mundus intere- / at. sed etiam si ipsa ueritas· uerum erit et mundum et ueritatem interis- / se· nichil autem uerum sine ueritate· Nullo modo igitur interit ueritas·

(39) AUGUSTINUS, *Conf.*, VI, 3, 3, ed. P. KNÖLL, *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera*, Vienne-Prague-Leipzig 1896 (CSEL 33), p. 116 : « Nec iam ingemescebam orando, ut subuenires mihi, sed ad quaerendum intentus et ad disserendum inquietus erat animus meus, ipsumque Ambrosium felicem quemdam hominem secundum saeculum opinabar, quem sic tantae potestates honorarent : caelibatus tantum eius mihi laboriosus videbatur. Quid autem ille spei gereret, et aduersus ipsius excellentiae temptamenta quid luctaminis haberet quidve solaminis in aduersis, et occultum os eius, quod erat in corde eius, quam sapida gaudia de pane tuo ruminaret, nec conicere noveram nec expertus eram. Nec ille sciebat aestus meos nec foveam periculi mei. Non enim quaerere ab eo poteram quod volebam, sicut volebam, secludentibus me ab eius aure atque ore catervis negotiorum hominum, quorum infirmitatibus seruebat ; cum quibus quando non erat, quod perexiguuum temporis erat, aut corpus reficiebat necessariis sustentaculis aut lectione animum ».

(40) Though Petrarch speculated that Augustine was referring to Prosper of Aquitaine, it is very likely that the latter was actually referring to Zenobius, who composed a poem at Augustine's request, which never actually made it to the Bishop's hands. Cf. AUGUSTINUS, *De ordine*, I, 7, 20 : « Nam Zenobius noster multa mecum saepe de rerum ordine contulit, cui alta percontanti nunquam satisfacere potui, seu propter obscuritatem rerum, seu propter temporum angustias. Crebrarum autem ille procrastinationum usque adeo impatiens fuit, ut me, quo diligentius et copiosius respondere cogerer, etiam carmine provocaret, et bono carmine, unde illum magis ames ».

142	f. 105r l. 34-35	Eleganter et argute.	<i>Marg. dext. Reference text : < II. 15. 28></i> H Sine me paululum considerare. oro te ne huc / iterum turpiter redeam.
-----	---------------------	----------------------	--

De sancta virginitate, f. 108v - 124r.⁴¹

N°	Folio	Glosas	Comentarios, Reference text
143	f. 112r l. 25-27	Manicula nota pro Silvanella	<i>Marg. dext. Reference text : < XVIII.18></i> Qui dat nuptum / bene facit ; et qui non dat nuptum melius facit. Et si acceperis uxorem non / peccasti. et si nupserit uirgo non peccat.
144	f. 115r l. 25 - 36	Magnifice de virginibus †	<i>Marg. dext. Reference text : < XXVII.27></i> Vos affertis / ad nuptias agni canticum nouum ; quod cantabitis in citharis uestris. non / utique tale quale cantat uniuersa terra ; cui dicitur- \\cantate domino// canticum nouum. canta- / te domino uniuersa terra. sed tale quale nemo poterit dicere nisi uos. Sic enim / uos uidit in apocalipsi quidam prae ceteris dilectus agno. qui discumbere super / pectus eius solitus erat \\et bibebat//. et eructabat mirabilia super celestia uerbum dominum. / Ipse uos uidit duodecies duodena milia. sanctorum citharedorum. illibatae uir- / ginitatis in corpore. inuiolate ueritatis in corde. Et quia sequimi- / ni agnum quocumque ierit. scripsit ille de uobis. Quo ire putamus hunc ag- / num quo nemo eum sequi uel audeat uel ualeat nisi uos ? Quo putatis eum / ire ? In quo- ^J s ^L saltus et prata ?
145	f. 116r l. 2	Manicula	<i>Marg. dext. Reference text : < XXVIII.29></i> Videbit nec inuidebit. et colletando uobis. quod in se non habet habebit / in uobis.

(41) References are cited in accordance with the following edition : AUGUSTINE, *De sancta virginitate*, ed. J. ZYCHA, *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera*, Vienne-Prague-Leipzig 1900 (CSEL 41).

146	f. 116r l. 33 – 116v l. 1	¶Superbia. ¶Inuidia.	<i>Marg. dext. Reference text : <XXXI.31> Cui est periculosa superbia. quae amplius amplioribus [insiderantur / insid] iatur [L]. Hanc sequitur inuidia. tamquam filia pedissequa. / Eam quippe superbia continuo parit. nec umquam est sine tali prole atque / comite. Quibus duobus malis. hoc est superbia et inuidia diabolus est. / \\\itaque// contra superbiam matrem inuidiae. maxime militat uniuersa disciplina christiana.</i>
147	f. 116v l. 1	de humilitate	<i>Marg. sin. Dubious authorship. Reference text : <XXXI.31> Haec enim docet humilitatem. qua et adquirat et custodiat carita- / tem. De qua cum dictum esset. caritas non emulatur. uelud si causam querere- / mus unde fiat ut non emuletur ; continuo subdidit. non inflatur. Tamquam di- / ceret. Ideo non habet inuidiam. quia naec superbiam.</i>
148	f. 123v l. 20-24	‡	<i>Marg. sin. Reference text <LIIII. 54 – LV. 55> Illud [inter] ipsum / quod in eo derident superbi- inspicite [L] quam pulchrum sit internis lumi- / nibus. inspicite uulnera pendentis. cicatrices resurgentis ; san- / guinem morientis. pretium credentis. commertium redimentis ; haec quanti / ualeant cogitate ; haec in statera caritatis appendite. et quidquid amo- / ris in nuptias uestras impendendum habebatis illi rependite.</i>
149	f. 123v l. 27-29	‡	<i>Marg. sin. Reference text <LV. 56> Non querit a uobis pulchram carnem. sed pulchros / mores. quibus refrenatis et carnem. Non est cui de uobis quisquam mentiatur. / et faciat se[re]uire zelantem.</i>
150	f. 123v l. 35-36	‡	<i>Marg. sin. Reference text <LV. 56> Si ergo magnum amorem coniugibus deberetis ; eum propter quem / coniuges habere noluistis.</i>

			quantum amare debetis ?
--	--	--	-------------------------

De bono viduitatis, f. 124r - 132v.⁴²

N°	Folio	Gloss	Commentaries ; Reference text.
151	f. 124r bis - 124v bis	Tertullianus ⁴³	Marg. dext. Reference text <III. 6> hinc enim / maxime catafrigarum ac nouatianorum hereses tumuerunt. quas / buccis sonantibus non sapientibus etiam tertullianus inflauit. dum secundas / nuptias tamquam illicitas maledico dente concidit. quas omnino licitas apostolus sobria mente concedit.

(42) References are cited in accordance with the following edition : AUGUSTINE, *De bono viduitatis*, ed. ZYCHA.

(43) TERTULLIANUS, *De exhortatione castitatis*, V : « Denique, erunt, inquit, duo in carne una, non tres, neque quattuor. Alioquin iam non una caro nec duo in unam carnem. Tunc erunt, si coniunctio et concretio in unitatem semel fiat. Si uero rursus aut saepius, iam una esse desiit, et erunt iam non duo in unam carnem, sed una plane caro in plures. At cum apostolus in ecclesiam et Christum interpretatur 'erunt duo in unam carnem', secundum spiritales nuptias ecclesiae et Christi (unus enim Christus et una eius ecclesia), agnoscere debemus duplicatam et exaggeratam esse nobis unius matrimonii legem tam secundum generis fundamentum quam secundum Christi sacramentum. De uno matrimonio censemur utrobique, et carnaliter in Adam et spiritaliter in Christo. Duarum natiuitatum unum est monogamiae praescriptum. In utraque degenerat qui de monogamia exorbitat. Numerus matrimonii a maledicto uiro coepit. Primus Lamech duabus maritatus tres in unam carnem effecit » (cited in accordance with the edition : TERTULLIANUS, *Tertulliani opera omnia*, ed. F. OEHLER, Leipzig 1853, vol. 1, p. 745).

Epistula 55, ad Ianuarium, f. 133r - 142r⁴⁴

N°	Folio	Gloss	Commentaries ; Reference text.
152	f. 137r l. 15	Manicula	<i>Marg. dext. Reference text <10. 18></i> nec aliquid appetunt etiam ipsa corpora / ponderibus suis. nisi quod animae amoribus suis. Nam sicut corpus tandiu / nititur pondere siue deorsum uersus. siue sursum. donec ad locum / quo nititur ueniens conquiescat. pondus quippe olei si mittatur in ae- / re deorsum.
153	f. 137r l. 17-19	‡	<i>Marg. dext. Reference text <10. 18></i> Et multa quidem pios de- / lectant. sed non est in eis aeterna requies. nec saltem diuturna ; et propterea / magis sordidant animam. et grauant potius ut sincerum eius pondus / quo in superna fertur.
154	f. 137r l. 23-25	†	<i>Marg. dext. Reference text <10. 18></i> Cum autem deo delectatur. ibi ueram certam. aeternamque inuenit requiem ; quam / in aliis querebat. nec inueniebat. proinde admonetur in psalmo. / Delectare in domino, et dabit tibi petitiones cordis tui.
155	f. 137v l. 22-26	†	<i>Marg. sin. Reference text <11. 21></i> Plus enim mouent et accendunt amorem. quam si nu- / da sine ullis sacramentorum similitudinibus ponerentur. Cuius rei / causam difficile est dicere. sed tamen ita se habet ut aliquid per allegori- / cam significationem intimatum plus moueat. plus delectet plus honoretur / quam si uerbis propriis apertissime diceretur.
156	f. 137v l. 35-36 - 138r l. 3	†	<i>Marg. sin. Reference text <12. 22></i> Cum enim sabbato significetur spiritalis requies. denique dic- / tum est in psalmo. uacate et uidete quoniam ego sum dominus. et quo uocantur / homines ab ipso domino dicente. uenite ad me omnes qui laboratis et onerati estis. et ego uos reficiam. tollite iugum meum super uos et discite / a me quia mitis sum et humilis corde. et inuenietis requiem animabus / uestris.

(44) References are cited in accordance with the following edition : AUGUSTINUS, *Epistulae*, ed. A. GOLDBACHER, *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera*, Vienne-Prague-Leipzig 1898 (CSEL 34).

157	f. 138r l. 9-11	¶ Observatio sabbati †	<i>Marg. sin. Reference text <12. 22></i> Observari tamen diem sabbati non iubemur ad / litteram secundum ocium ab opere corporali sicut observant iudei. et ipsa / eorum observatio quae ita precepta est· nisi aliam quamdam spiritalem requi /- em significet. ridenda iudicatur·
158	f. 139r l. 10 - 13	‡	<i>Marg. sin. Reference text <14. 26></i> Quod merito sepe commemoro· Neque iam nunc / in ista uita nos beatos fieri debere arbitremur. et ab omnibus difficul- / tatibus liberari ; ac sic in angustiis rerum temporalium aduersus deum ore sacri- / lego murmuremus ; quasi non exhibeat quod promisit· Promisit quidem etiam / huic uitae necessaria. sed alia sunt solatia miserorum· alia gaudia beatorum·
159	f. 139r l. 28	Manicula	<i>Marg. dext. Reference text <14. 26></i> Ambulamus / ergo in re laboris· sed in spe quietis· in carne uetustatis. sed in fide noui- / tatis·
160	f. 140r l. 1-3	Concordia testamentorum	<i>Marg. dext. Reference text <16.29></i> In libris autem / euangelii apertissime declaratur· digitum dei significare spiritum sanctum· Cum enim / aeuangelista dixisset in digito dei eitio demonia. alius hoc idem ita dixit. / in spiritu dei eitio daemonia·